

OSNIVANJE HRVATSKE PUČKE SELJAČKE STRANKE (1904—1905)

Bogdan Krizman

»Tkogod ovo sve pažljivo pročita i dobro promisli taj će se sa mnom — ili bolje, sa svojom saviešču — složiti u tom, da danas treba domovinu braniti sasvim drugačije, nego ikada. Ujedno će mi svatko priznati, da ove nove obrane ne mogu voditi ljudi, koji se samo nuzgredno, samo 'uz put', bave i narodnim poslom, a inače se brinu samo za svoju korist, makar i poštenim putem i načinom. A gle, mi Hrvati nismo do sada imali čovjeka, koji bi se za narodni posao ili za politiku bio godine i godine pripravljaio i koji bi onda sve svoje vrijeme i sve svoje sposobnosti posvetio samo tomu velikomu djelu. Zato se i meni samu dogodilo dosta neugodnosti, kad sam se počeo pripravljati za javni rad i život, zato me i danas još mnogi naši ljudi, i takvi, koji nisu sebičnjaci, drže ludom, jere da se za ove sve prije brinem, nego za sebe i za svoju obitelj. Ali ja baš u tom vidim siguran znak i dokaz, da i mi dolazimo k sebi, što se eto već i kod nas počelo s time da se narodu posveti čitav život. Poslie mene, ili bolje, k meni će doći i drugi — a po malo već i dolaze — pa će nas onda biti ciela četa, koja će u narodu i s narodom raditi prema ovoj novoj osnovi za narodnu obranu i narodni napredak naš.«

Stjepan Radić, Kako se danas brani domovina. (Drugi ili posebni dio). *Hrvatska misao*, god. III, svezak 11, U Zagrebu, početkom kolovoza 1904., str. 671.

U svom govoru u Saboru 4. kolovoza 1917.¹ Stjepan Radić pozabavio se i pitanjem osnivanja Hrvatske pučke seljačke stranke. Ustvrdio je da je naš narod riješio potpuno svoj kulturni problem; da je u naš dovoljno poslušati našega guslara i naše kolo ili pričati s našim djevojkama i starcima, jednom riječi da naš narodni život, ne samo naš hrvatski nego uopće kod svih Slavena, daje tu neobičnu sliku da u narodu imamo sve što je potrebno za punoću izraza i na području prava, etike i estetike, tako da je cijeli naš duševni život potpun i razvijen jer imamo staru tisućljetnu kulturu.

---

¹ Stenografski zapisnici Sabora Kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije petogodišta 1913—1918. Od CLXIV. do uključivo CXCI. saborske sjednice, od 5. lipnja do 19. studenoga 1917. (peto ratno zasjedanje.), svezak V, godina 1917., Zagreb 1917, 465 i d.

To je bio temelj — nastavljao je Radić² — od kojeg je pošla Seljačka stranka, po kojem je prosuđivala sve ostale stranke: da imamo hrvatski tip gotov, da nemamo samo formu državnu, formu državne uprave i da ne moramo nastojati da taj etnografski hrvatski narod učinimo politički samostalnim nego da je naša zadaća da sve duševne sile, sve njegove sposobnosti razvijamo onako, kako taj narod misli i da narod ne dresiramo nego studiramo i da se ne namećemo njemu za vođe, a kamo li za učitelje nego da zađemo u narod i da ga proučavamo. Jednom riječju: da naša politika bude socijalna, narodna u višem smislu riječi, da narod bude subjekt svoje politike.

Ono što je Jelačićev trg — seljaci u svojim nošnjama — s gledišta kulture, to je u političkom smislu — tvrdio je dalje Radić³ — pravaštvo, posmatrano u političkoj perspektivi kao jedinstvena politička pojava, kao elemenat afirmacije hrvatskoga političkog individualiteta prema svakome. Ono je zajedno s hrvatskom domaćom kulturom eminentno hrvatsko. I tome dvome — kad je bilo popunjeno sa Strossmayerovim slavenstvom u formi jugoslavenstva — nije trebalo ništa dodati nego ono što je dodala Seljačka stranka kad je stala izdavati knjige. Stranka nije počela svoje djelovanje političkom nego kulturnom agitacijom. Budući da imamo vlastitu kulturu hoćemo da tom kulturom uredimo svoju državu! I tako je seljačka stranka počela s time da je tražila za naš narod potpuno svoju državu. Nije se natjecala s pravaštvom u rušenju. Nagodbe nego je radila prema načelu podjele rada. »Mi smo započeli samostalno — ustvrdio je Radić⁴ — na stvarnim temeljima, koji su najispravniji: Pučkim jezikom pisati za narod, raditi s narodom za narod i u narodu.«

Da ovdje — služeći se i mnogim Radićevim člancima i publikacijama — pokušamo ukratko ocrtati kako je stvarno došlo do osnivanja njegove *Hrvatske pučke seljačke stranke* (HPSS),⁵

---

² Isto, 466.

³ Isto, 467.

⁴ Isto, 467.

⁵ U poglavlju svoje omašne knjige *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj. Od prvih stranačkih grupiranja do 1918* (Zagreb 1958, 782—789) V a s o B o g d a n o v ne govori uopće o osnivanju same seljačke stranke nego citatima — uz obavezno pozivanje na M. Krležu — prikazuje ideologiju braće Radić polazeći od točne konstatacije da su braća Radić prvi ne samo u teoriji nego i u dugogodišnjoj ustrajnoj političkoj praksi počela planski raditi na tome da seljaštvo od objekta građanske politike postane subjektom narodne. Pri tom Bogdanov uvelike pretpostavlja Antu Stjepanu koji je — prema ocjeni Bogdanova — za svoj ideološki temelj uzeo zastarjelu, preživjelu buržoasku ideologiju i krivu, reakcionarnu »političku znanost« s pomoću koje se nije moglo ostvariti ni socijalno ni nacionalno oslobođenje porobljene seljačke Hrvatske.

Stjepan Gaži u raspravi objavljenoj na engleskom jeziku (Beginning of the Croatian Peasant Party: A Historico-Political Study, *Journal of Croatian Studies*, III—IV, 1962—1963. New York, 19—32) dao je, naprotiv, dosta prostora upravo počecima Hrvatske pučke seljačke stranke ostajući pri tome, ipak, na površini i zadržavajući se na općenitostima, zanimljivim a — vjerojatno — nepoznatim samo stranom čitaocu.

Nakon dužih pregovora — a poučene teškim neuspjehom na izborima 1901. godine⁶ — konačno su se glavne opozicione stranke u Hrvatskoj: *Stranka prava* (domovinaši) i *Neodvisna narodna stranka* (obzoraši) 15. siječnja 1902. ujedinile u jednu stranku pod imenom *Hrvatska oporba*. Grupa mlađih naprednjaka (tzv. *Hrvatska napredna omladina*) kojoj je tada pripadao i Stjepan Radić nije ušla u nju ali je pozdravila taj čin i obećala zajednički rad i suradnju. »Mi nismo stupili u sjedinjenu oporbu ni stopili se s njom — stoji u izjavi *Hrvatske napredne omladine*, — jer smo znali, da mi nismo s njom jedni ni po mišljenju ni po taktici. Mi smo tek pristupili na zajednički rad s hrv. opozicijom, a ostali smo izvan nje baš s toga razloga, da nam riječ ne ostane vezana i mišljenje ne bude zaustavljeno. Hoćemo u radu za našu narodnu obranu da budemo s njom jedni, ali nismo jedni i nećemo ni da se prikazujemo kao jedni i u svojim simpatijama i u svojem suđenju.«⁷

Ti naprednjaci su u Zagrebu pripremali pokretanje vlastitog časopisa preuzevši isti naslov kakav je nosio i njihov praški prvenac iz 1897. (*Hrvatska misao*) i već 16. siječnja izašao je prvi dvobroj novog časopisa što su ga potpisivali Stjepan Radić i drugovi (Ž. Bertić, M. Heimrl, S. Korporić, F. Poljak, M. Šarić, M. Dežman, M. Marjanović, M. Cihlar). Sâm Radić još i nije bio u Zagrebu nego u Končanici kraj Daruvara i on se na njihov savjet i »zahtjev« — kako sâm navodi⁸ — preselio, mjesto u Sisak, u Zagreb⁹ gdje je opet na njihovu želju, pa i zbog »discipline« preuzeo dužnost tajnika Saborskog kluba *Hrvatske oporbe* (kako su novu tvorbu privremeno nazvali dok joj ne nađu novo ime koje bi zadovoljilo oba partnera).¹⁰ Radić je za prvi broj HM pripremio nacrt uvodnika, a objavio u časopisu i posebnu raspravu o uvjetima narodno-gospodarske samostalnosti južnih Slavena.¹¹

U njoj Radić zaključuje ovako: »Skupimo sad sve u jedno: Zajednički g o s p o d a r s k i program srpsko-bugarski u Macedoniji i hrvatsko-srpski u Bo-

⁶ »Pod jesen 1901. raspisao je Khuen naglo saborske izbore godinu dana prije redovitog roka i postigao je tim, da je bilo izabrano 77 mađarona i samo 11 opozicionalaca, većinom pravaša. Taj strašni poraz djelovao je na opoziciju tako da se je osim dvojice frankovaca (pok. Josipa Franka i Mile Starčevića), složila u hrvatsku ujedinjenu opoziciju i da je mene izabrala svojim tajnikom sa 120 kruna mjesečne plaće.« (Stjepan Radić, Kako sam postao svoj gospodar, *Božićnica Hrvatske Republikanske Seljačke Stranke, Kalendar za prostu godinu 1922.*, I. izdanje, Zagreb 1921, 59)

⁷ *Hrvatska misao*, (dalje HM), god. I, br. 7, 1. travnja 1902, 220—221. »Makar kasno ipak se je činilo, da je za to došlo vrijeme, kad su se ove godine jedna i druga stranka složile u jedinstvenu stranku pod privremenim imenom sjedinjene hrvatske opozicije, proglasivši i jedna i druga, da je tim danom prestala živjeti. I u toj nadi odlučili smo i mi, da s tom novom strankom složno, ako i odijeljeno organizovani, radimo za bolju i sretniju budućnost. U njoj nas je učvrstio i prijedlog aktuelnog programa, što ga je predložio dr. Neumann dne 15. siječnja.« (HM, god. I, br. 18, 25. rujna 1902, 547).

⁸ Stjepan Radić, *Matica Hrvatska* i naša narodna inteligencija, HM, god. III, sv. 9, u Zagrebu, mjeseca lipnja 1904, 565.

⁹ U ostavštini Stjepana Radića u privatnom posjedu sačuvan je koncept putnih troškova i selidbe iz Končanice u Zagrebu pisan Radićevom rukom.

¹⁰ Radića je središnji odbor Hrvatske opozicije 6. II 1902. izabrao jednoglasno za tajnika, tj. organizatora nove stranačke tvorbe.

¹¹ HM, god. I, br. 1 i 2, 16. siječnja 1902, 6—14.

sni; organizacija sadašnje više instinktivne hrvatsko-srpske akcije na Jadranskom moru; pokret za praktičnom gospodarskom naobrazbom najširih slojeva seljačkoga puka i za usavršavanjem domaćega obrta; gospodarska veza među Ljubljanom, Zagrebom, Beogradom i Sofijom; težnja, da ta veza postane carinski balkansko-cislajtanski savez; nastojanje, zainteresovati za naše gospodarsko oslobođenje rusku gospodarsku politiku i franceski kapital: eto glavnih uvjeta za našu materijalnu, a tim i narodnu i političku neodvisnost. Svi ti uvjeti dadu se zapravo izreći u jednoj izreci: Među Slovencima, Hrvatima, Srbima i Bugarima ne samo da imade prestati svaka zadjevica i svaki spor pod kakvom mu drago izlikom, nego među njima imade odmah započeti jednodušna akcija za zajedničko gospodarsko oslobođenje, jer ako nam tuđinstvo rastvori narodno tijelo — a već ga je počelo rastvarati, — neće se više u nj nikada povratiti narodni naš duh.¹²

Nije potrajalo dugo i kod obnovljene *Hrvatske misli* došlo je do promjene jer je Dežman iznenada predložio ostalim članovima uredništva da »Radićeva firma mora dolje« s *Hrvatske misli* budući da će mjesto firme pojedinca doći skupna firma »Hrvatske nakladne udruge«.¹³ I tako možemo od osmog broja HM (od 25. travnja 1902) dalje čitati novi potpis: vlasnik, izdavač i odgovorni urednik dr Lav Mazzura.

U međuvremenu je Stjepanov stariji brat Ante, u svom *Domu* — »listu hrvatskomu seljaku za razgovor i nauk«, objavio članak: Hrvatska seljačka »stranka«.¹⁴ U njemu je spomenuo da se i među seljačkim svijetom dosta govori za stranke, no i protiv njih. Čuje se za vladinu ili »mađaronsku« stranku, za opoziciju, za *Stranku prava* i obzoraše, no sigurno je da seljaci malo razumiju što je to i što znači. Nesumnjivo je ipak jedno: da su svi hrvatski seljaci u opoziciji, ali se odmah postavlja pitanje: kako to — ako su svi u opoziciji — da se seljački svijet u banskoj Hrvatskoj kod posljednjih izbora složio s mađaronima? Radić odmah i odgovara na to pitanje i najveću krivnju za to pripisuje gospodskoj politici.

»Danas mi je prvo — piše on¹⁵ —, da vam kažem ovo: Pustimo za sada na stranu i seljačku politiku i seljačku »stranku«, pa recimo ovako: Vrieme je već, da se i seljaci *sami* za sebe postaraju. Već je dosta toga pisanja i govorenja, što se vidi i čuje od naše gospode: »Naš mili, naš ljubljani, naš mukotrpn, naš mučenički, naš na krst raspeti narod!« Toga je već dosta i previše, i što se više toga čita i čuje, to je tomu milomu i ljubljenomu narodu sve to gore! Ne prigovaram ja i ne kudim baš strašno one naše gospode, koja tako govore i pišu. Mi smo Hrvati meka i dobra srca, pa se brzo raztužimo i razplačemo. jer nam je žao sirotinje, jer nas boli krivica, a naš je narod zbilja i sirotinja, i krivo mu se čini. Nije čudo po tom, što mi jedni nad drugima tugujemo i plačemo, pa što je kojemu Hrvat bolje i lakše živjeti, — to taj više uzdiše i plače nad »milim« i »mukotrpnim« narodom našim... Pa da: dobro mu je tomu našem čovjeku, pa kad nam je dobro, onda mu je još više žao, što je

¹² Isto, 14.

¹³ St. Radić, Matica Hrvatska i naša narodna inteligencija, HM, god. III, sv. 9, u Zagrebu, mjeseca lipnja 1904, 565.

¹⁴ Sabrana djela Dra Antuna Radića, IV, Zagreb 1937, *Dom* 1902.; *Dom*, god. 3, br. 5, u Zagrebu, u četvrtak, 13. ožujka 1902., 68—71.

¹⁵ Isto, 70—71.

milomu narodu zlo...» «Kako bilo, — taj plač i tâ gospodska tuga i briga za narod. — to nije dobro, a nije do sada ništa ni hasnilo. Ako nekoga gospoda baš hoće, i ako im srce ne dađe mirovati, — neka i dalje tuguju, pišu i piju zdravice za »mili naš mukotrpní narod« — mi im ne kratimo. Ali je već vrijeme, kako rekoh, — istiće Ante Radić — da se seljaci *sami* za se postaraju ne pazeći mnogo na gospodsku tugu i njihove zdravice narodu. Ne moraju se seljaci složiti proti takvoj ili bilo kakvoj drugoj gospodi, Bože sačuvaj! Dapače, gospoda bi mogla u koječem zbilja i pomoći narodu. Ali seljak neka vazda i uvijek misli ovako: Dobro i hvala ti, gospodine, što si mi i ti prijatelj; ali kad si mi ti prijatelj, zašto si ne bi bio i ja sâm?! Najprije ću ja sâm gledati za se, a ako još i ti pogledaš i za me se postaraš, — nu slobodno, i još te molim.

Kad tako počnu misliti hrvatski seljaci — zaključuje A. Radić¹⁶ —, to će biti početak hrvatske seljačke »stranke«. Ali još nisu počeli ni misliti, — i to je ona prava neprilika. I »Dom« će još mnogo i mnogo siromašnoga papira izmřčiti, dok to bude. Neće mi biti žao, samo ako bude...»

Kao tajnik kluba Ujedinjene opozicije St. Radić objavljuje brošuru pod naslovom: *Najjača stranka u Hrvatskoj* (1902)¹⁷ i u njoj piše, između ostalog, da ogromna većina ljudi u Hrvatskoj, naime sav seljački svijet, jednako misli o vladi i o gospodi, o saboru i izborima, o školi i općini, o drvariji i pašariji, o porezu i nametu, o ovom i onom svijetu. O svemu tom seljački svijet i jednako misli i govori, a prema tome, kako misli ujedno i živi. No naše seljaštvo pri tom ne zna da je u istinu tako jako i složno u misli i u životu. Seljak obično ne odlazi cijeli svoj život iz svoga kraja, a novine — ako ih čita — pišu mu o svemu drugome samo ne pišu o tom: kako narod misli, što govori, kako živi i trpi, čemu se nada i u što vjeruje. Kad bi seljački svijet imao takve novine — piše on¹⁸ — seljaštvo bi se već odavna bilo osvijestilo kao poseban stalež i u Hrvatskoj bi već odavna bila *seljačka stranka* kao što je to svuda u svijetu gdje se o svemu tom slobodno govori i piše, slobodno raspravlja u velikim društvima.

Kod nas u Hrvatskoj čovjek ne može bez kazne slobodno reći — piše dalje Radić¹⁹ — što sav narod drži za dobro, ako nije zastupnik, a zastupnici govore samo u Saboru gdje ih narod ne čuje. Među narod dolaze rijetko ili ne dolaze nikada, a kad i dođu, dadu se slaviti i dočekivati prije nego što se narod uvjerio da tu slavu zaslužuju. U tome su svi zastupnici, na žalost, jednaki. »Danas na ime nema u Hrvatskoj narodnoga zastupnika, koji bi barem dva puta na godinu obišao makar samo svoj izborni kotar, a kamo li da obiđe cijelu Hrvatsku i da svuda narodu razloži, što se radi u saboru i tko je kriv, da je narodu sve gore i gore, sve teže i teže, a s njim da je gore i svim drugima, jer od naroda svi živimo. Kad bi takav zastupnik proputovao svu Hrvatsku, kad bi zašao i u zadnje selo, mogao bi složiti veliku većinu naroda, mogao bi stvoriti

¹⁶ Isto, 71.

¹⁷ Radić je tu brošuru štampao na Rijeci, u Dioničkoj tiskari, na svoj trošak a »s pomoću hrvatskoga dostojanstvenika, nepomirljivoga protivnika mađarske prevlasti u Hrvatskoj i u monarkiji.«

¹⁸ Isto, 3.

¹⁹ Isto, 3—4.

veliku narodnu stranku, u kojoj ne bi bili samo seljaci, nego i građani i druga gospoda. Drugčije se danas u Hrvatskoj ne može stvoriti prava stranaka.«²⁰

Ocjenjujući mađaronsku stranku Radić piše: »Eto dakle: Zagrebačke »Narodne novine«, a još više osječki »Dan« izdajničke su novine, jer donose naredbe i članke, koji do temelja ruše glavni zakon o Hrvatskoj, a saborski »klub narodne stranke« skup je zastupnika, koji se sami po svojoj volji ne usuđuju ništa važna učiniti. Drugoga ništa od »narodne stranke« nema ni u Zagrebu ni u ostaloj Hrvatskoj. A nema za to, jer se Hrvati i Srbi, koji su svoji gospodari, stide, da im se i samo kaže, da spadaju k toj »narodnoj stranci«, koju narod zove mađaronska, pa i mađarska stranka. U Hrvatskoj dakle ima dosta ljudi, koji ili iz straha ili radi svoje koristi brane mađarsku politiku, ali nema, hvala Bogu, nijednoga Hrvata i Srbina, koji bi po duši i po uvjerenju branio tu mađarsku politiku i u samoj Hrvatskoj. Nema dakle, i, hvala Bogu, ne može biti, mađaronske stranke u Hrvatskoj. Ali nema niti nikakve druge stranke, ni hrvatske, ni srbske.«²¹

A što su dakle obzoraši, »čisti« i »nečisti« pravaši, pa srpski liberali i radikali?

Stari pravaši — koje danas nazivaju i »nečistim pravašima«, za razliku od pristaša dra J. Franka, od »čistih« koji se sami tako nazivaju — hrvatski su rodoljubi — po Radićevu mišljenju²² — koje boli mađarska krivica ali nemaju dovoljno odvažnosti da ustanu protiv mađarske kukavštine i izdajstva. Ima ih koji su bili dosta odvažni ali se na žalost drže nesretnog nauka po kome su najveći neprijatelji Hrvatskoj hrvatski »Vlasi« (ne smije se reći: Srbi!) i — odvjetnik dr J. Frank. I tako se oni poznaju danas po tome što grde i psuju »Vlahe« i dra Franka dok su pred nekoliko godina najviše grdili »obzoraše« i biskupa Strossmayera. U tom psovanju »Vlahe« i obzoraša sproveli su stari pravaši više od trideset godina a za cijelo to vrijeme nisu dobili u ruke nijedne knjige o hrvatskom državnom pravu, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini, Istri itd.; štoviše nema za pravaše ni knjižice o pravom i prvom njihovom vođi, o velikom poštenjaku, učenjaku i političaru Eugenu Kvaterniku.

Međutim, nastao je raskol u stranci: napustio ju je njen vođa Ante Starčević i utemeljio *Čistu stranku prava*. Tako piše dalje Radić²³ — nastadoše »čisti pravaši« ili frankovci. »Kakvi su to dakle ljudi? pita se on. To su ljudi, kojima se kod pokojnoga Starčevića najviše sviđalo ono, što je kod njega bilo baš najgore i najnerazumnije: njegov pustinjački život (nije kroz 20 godina nikuda izlazio nego u sabor i na tjedan dva u pohode k dvjema prijateljima u Sisak i u Krapinske toplice); njegova mržnja na »Vlahe« i na Slavene, njegov prezir »slavosrba« (to jest »obzoraša«); njegovo oduševljenje za Turke-Osmanlije i za njihovu vjeru; njegovo pisanje proti akademiji, proti sveučilištu

²⁰ Isto, 4.

²¹ Isto, 6.

²² Isto, 6—7.

²³ Isto, 8.

i najviše proti »Joci Stroci«, kako je porugljivo zvao biskupa Josipa Strossmayera.«²⁴

Kad bi frankovaca bilo ne znam koliko — tvrdi dalje Radić²⁵ — oni ne bi bili politička stranka jer nemaju glavne sposobnosti za rad: slobodne misli. Njih vodi obožavanje Starčevića, neograničeno povjerenje u dra Franka, mržnja na Srbe i »slavosrbe«, a to su osjećaji i strast, a nisu misli i ideje. I zato su frankovci najbliži i najrodniji mađaronima jer ni mađarone ne vodi nikakva misao, ideja nego čuvstvo straha i strast dobitka ili koristi.

A što su onda obzoraši? »To su Hrvati poštena srдца i bistra uma kao i stari pravaši — odgovara Radić²⁶ —, a osim toga su to ljudi, koji obično dosta dobro i na daleko računaju. Mnogi su iskreni prijatelji Srba, a svi su oduševljeni za Slovence, kojima ne vele, da su planinski Hrvati, kao što ni Srbe ne drže za pravoslavne Hrvate. Svi se zanimaju i za ostale Slavene bez razlike vjere, dakle za Čehe i Poljake, koji su katolici, i za Ruse, koji su pravoslavni. Jedino za Slovake, kojima treba najviše slavenske ljubavi ne mare mnogo, makar je Slovak, Bogoslav Šulek, bio prava duša svih obzoraških novina i društava. To je već zlo, ali je daleko gore ovo: Neki obzoraši se motaju oko ugarsko-hrvatske nagodbe, kao mačak oko vruće kaše, te je čovjeku daleko teže i mučnije gledati tu neodlučnost i nestalnost, nego li zasukanost i zasljepljenost nekih pravaša, koji ne priznavaju nagodbe i kojima se vođa Ante Starčević u saboru hvalio, da nagodbe nije nikada ni čitao. Nije bolje ni sa Srbima. Obzoraši ih priznaju, ali ipak nemaju toliko svijesti, da bi otvoreno i muževno proglasili: Svi srbski zahtjevi, ako su *Srbstvu koristni*, ujedno su i hrvatski zahtjevi, jer ne može biti na štetu Hrvatima, što je Srbima na korist, pošto su Hrvati i Srbi jedan narod. A najmanje može biti na štetu Hrvatima svijest i napredak Srba u Hrvatskoj. Ali »obzoraši« nisu imali ni toliko svijesti, da Srbima bratski i *iskreno* kažu: Jest, mi smo braća, mi smo jedan narod s dva imena, ali domovina naša zove se samo Hrvatska, a ne zove se »Trojednica«, »ovdje«, »tu« itd., pak za to tražimo od svakoga pravoga Srbina, da barem tako mirno i rado prizna *Hrvatsku* za svoju domovinu, kao što priznaje Ugarsku.«

²⁴ Isto, 8. »Proti svim onima, koji su htjeli narinuti Hrvatima ime ilirsko, jugoslavensko, hrvatsko-srbsko, ime Starčevićovo činjaše se plamenim i rječitim protestom. Obožavanje Starčevića, kao branitelja hrvatskoga imena, razširilo se i u Dalmaciju i u Istru, u Bosnu i Hercegovinu, gdje ga ima i danas. No baš u Dalmaciji znači to obožavanje samo toliko, da su uzaludni svi pokušaji uvjeriti Hrvate o tom, kao da su samo pleme srbskoga roda. Starčevićanstvo je očiti dokaz, da se umjesto jedinstva pod tuđim imenom ilirskim, pod zemljopisnim imenom jugoslavenskim ili pod izključivim imenom srbskim, može provesti samo takvo jedinstvo južnih Slavena, u kome će biti sva četiri narodna imena (slovensko, hrvatsko, srbsko i bugarsko) ravnopravna i jednaka. Starčević se ne činjaše i ne čini nikomu za to velikim, što je poricao obstanak Srbima i što je Slavene nazivao Sclavima, robovima, nego za to, što se u njem — doduše surovim, ali ipak uspješnim načinom posvjedočila neprovedivost raznih aneksija teritorijalnih oko jednoga srbskoga središta, i što se tek poslie njega jasno pokazala potrebom težnja za narodno-kulturnom federacijom svih četiriju naših plemena.« (S t j e p a n R a d i ć, Naša velika i mala politika, *Hrvatska misao*, god. III, sv. 3, u Zagrebu, mjeseca prosinca 1903, 139—140)

²⁵ Radić, Najjača stranka u Hrvatskoj, 10.

²⁶ Isto, 10—11.

Osim svega toga, nisu ni obzoraši nikad tražili od svojih vođa da putuju po terenu i konzultiraju pristaše, da stupe u dodir s drugim Slavenima, da traže u Saboru da se u srednjim školama uči češki, poljski i ruski.²⁷

Srpska gospoda — nastavlja Radić²⁸ — obično su radikalna protiv Hrvata kao što su hrvatska gospoda obično radikalna protiv Srba. Njihov organ u Zagrebu (*Srbobran*) piše istim takvim duhom i načinom kao i *Hrvatsko Pravo* dra Franka, s tom razlikom što je prvi tiskan ćirilicom a drugi latinicom i što *Srbobran* blati hrvatski, a Frankov list srpski dio našeg naroda.

Mađaroni, pravaši čisti i nečisti, obzoraši ili neodvišnjaci i Srbi radikali, to su sve imena koja si nadjevaju hrvatska i srpska gospoda, i to ne sva jer ima mnogo dobrih i pametnih školovanih Hrvata i Srba koji danas nisu ni u jednoj stranci ili su samo zato u nekoj od njih jer misle da to traži od njih njihov obraz. Po svojoj duši i srcu oni su samo u narodu i za narod, a do stranke im nije stalo jer vide da je u Hrvatskoj premalo slobode za udobni gospodski stranački život, a previše svakojake nevolje koja nas sili da najprije obranimo temelje svoje narodne egzistencije a onda tek da stvaramo političke stranke, ali takve koje se neće igrati i titrati s narodom.

»I za to ja sasvim sigurno znam — piše Radić²⁹ —, da ne će proći mnogo vremena, a hrvatsko će seljačtvo, u slozi sa seljačtvom srbskim, a poduprto hrvatskim i srbskim građanstvom i jednim dielom visoko školovane gospode, odpuhnuti kao pljevu sve one ljude, koji mu hoće biti zastupnici i vođe, a ne znaju ga ili ga ni ne će braniti od mađžarske prevlasti, ni putiti k narodnoj slozi, ni voditi k narodnoj pobjedi. Već kod budućih izbora pitat će seljaci kandidate: Jeste li za to, da ministar Mađžar predlaže Hrvatskoj bana? Hoćete li raditi za narodnu slogu? Hoćete li se brinuti i kako ćete se brinuti, da narod lakše i slobodnije živi?

Političkih stranaka u Hrvatskoj nema, a kad bi čovjek i držao mađžarone, pravaše, obzoraše, radikalce i frankovce za stranke, morao bi priznati, da sve te stranke zajedno ne bi bez hrvatskoga i srbskoga seljačtva i građanstva mogle izabrati ni jednoga saborskoga zastupnika. A tko će reći, ako je sdušan i pametan, da hrvatsko i srbsko seljačtvo i građanstvo pristaje uz ovu ili onu »stranku« radi njezinoga programa? Seljaci i građani, svoji gospodari, pristaju uz političke stranke radi toga, jer hoće, da prestane svaka tuđinska vlast nad Hrvatskom, a domaća vlada da bude i narodna i pametna i pravedna. A za taj program oni, koji govore, da imadu svoje stranke, ne rade danas dosta, jer

²⁷ »Iz svega, što sam netom razložio, sledi jasno i nepobitno, da mi Hrvati nismo ni za vrieme ilirskoga' preporoda imali pravoga narodnoga vodstva, a u posljednjih dvadesetak godina da nismo imali vodstva nikakvoga. Nisu ga imale ni pojedine naše stranke, jer biskup Strossmayer već dvadesetak godina ne utječe direktno na naš politički život, a poslie smrti Račkoga prestao je utjecati i na naš život kulturni; jer pok. Antu Starčevića prerano proglašise nepogrešivim ili barem neodgovornim učiteljem stranke prava, a prekasno jednostranim filozofom i kritičarom daleko više, nego svestranim narodnim prvakom i radnikom; jer jedini naš pravi političar i vođa, pok. Miho Klaić, nije s ovu stranu Velebita imao gotovo nikakva upliva, i jer je pokojni Starčević sam sebi imenovao nasljednikom tuđinca po porietlu, po osjećaju i po mišljenju a pukoga demagoga po radu.« (Stjepan Radić, Hrvatski narod i njegovo vodstvo, HM, god. III, sv. 4, u Zagrebu, početkom siječnja 1904, 204)

²⁸ Radić, Najjača stranka u Hrvatskoj, 12—13.

²⁹ Isto, 13—14.

za to, kažu, nemaju dosta — *novaca*. Narod ih bira, da pokažu svoju odvažnost, svoju pamet i svoju *ljubav* za njega, a oni sve pričaju o tom, kako je malo novaca i malo — vremena. I kad ništa ne bi dokazivalo, da današnje stranke u Hrvatskoj nisu prave političke stranke, dokazuje to, što *nijedna* među njima nema ni svoje blagajnice, ni takvih ljudi, koji bi *glavni dio* svoga vremena, a ne samo »prosto vrijeme« posvetili *radu za narod*.

Ali ne klonimo radi toga. Zahvalimo Bogu — zaključuje Radić³⁰ —, da još ima i seljačkoga i građanskoga svieta, koji zna, što je Hrvatskoj ban; koji hoće narodnu slogu; koji će lako shvatiti slavensko bratimstvo. Jer to su tri temelja, na kojima treba, da Hrvati i Srbi u Hrvatskoj grade sve svoje osnove.«

Međutim, očito je — piše dalje on³¹ — da nam dogorijeva do nokata jer se, eto, opet spremamo — i to već od početka godine (1902) — da svu opoziciju okupimo, organiziramo i — okrstimo novim stranačkim imenom.³² No za divno čudo kod čitavog tog posla misli se na karlovačke penzionirce, zagrebačke kano-nike i vladine savjetnike, ukratko na same generale i časnike, a zaboravlja se sasvim na seljački svijet, na narodnu vojsku.

Uza sve to nastala je — pod utjecajem novih naših kulturnih i političkih prilika — jaka »seljačka« stranka, kako u gornjoj tako i u slavonskoj Hrvatskoj. »Nitko ne će poreći — piše dalje Radić³³ —, da je pojam »hrvatski« jasniji i određeniji od pojma »narodan«, da se dakle ne treba bojati, e će nam u gornjoj Hrvatskoj »narodna stranka« ikoga premamiti već pukim svojim imenom, čim se opozicija i kao stranka nazove hrvatskom. Za doljnu Hrvatsku, gdje je narodna sviest još uspavana i gdje političke sviesti gotovo još ni malo nema, pojam »seljački« kao pojam stališki nesumnjivo je jači, jer je jasniji od pojma »narodan«. A oba ta pojma u nazivu »Hrvatska seljačka stranka« tako su određena, jasna, skladna i prema tomu neodoljiva, da bi opozicija pod tim imenom pobiedila svagdje, gdje seljačtvo i malograđanstvo ima većinu i gdje Srbi sami po sebi ne odlučuju. Dapače i u tim najjačim srbskim kotarima može hrvatska seljačka stranka pobiediti dosta lako, ako hrvatsko-državno pravo shvati, kako se i mora shvatiti najprije, ako ne jedino, kao pravo današnje Hrvatske (Hrvatske-Slavonije-Dalmacije) na ravnopravnost s Ugarskom i na posvema samostalan unutrašnji život, a ne samo kao težnju svih Hrvata, da od slovenskih, hrvatskih, te hrvatskih i srpskih zemalja stvore veliku Hrvatsku bez obzira na Srbe, ili čak protiv njih. Drugim riečima: Čim bi ta hrvatska seljačka stranka počela odlučno braniti tisućgodišnju hrvatsku državnu granicu na Muri, Dravi i Dunavu i čim bi doma u Hrvatskoj počela provoditi zdrave i napredne reforme gospodarske i društvene, nestalo bi svake opreke među njom i sviestnim i poštenim hrvatskim Srbima, koji bi osobito po selima sigurno odlučno i iskreno pristali uz nju.«

³⁰ Isto, 14.

³¹ Isto, 19—20.

³² »Tako sam pisao prije dvie i pol godine, još kao tajnik saborskoga odbora sjedinjene opozicije, koja se prema živomu momu nastojanju imala proglasiti novom strankom pod imenom hrvatska seljačka stranka. U to sam se doba nadao, da će uz ovu misao pristati velika većina mladoga političkoga pokoljenja, i da će demokratsku slavensku politiku u Hrvatskoj započeti na jedan mah petdesetak, pa i više akademski naobraženih ljudi.« ([S. R.], Neoborivi temelji velikomu djelu, *HM*, god. IV, sv. 7, u Zagrebu, za travanj 1905, 319)

³³ Radić, Najjača stranka u Hrvatskoj, 31—32.

Čovjek zdrava razuma i poštena srca — piše dalje on³⁴ — ne može pojmiti kako se tako ozbiljni i zaslužni ljudi — kojih je još čitava četa među prvacima hrvatske opozicije — mogu tako dugo baviti pitanjem o imenu stranke, a da ne opažaju da se pod tim pitanjem o imenu *nove* stranke hoće prokrijumčariti tri najveće dosadašnje pogreške u novijoj hrvatskoj politici: fiškalsko nadmudivanje, nejasnost i površnost u programu, samovolja i neznanje u političkoj štampi. Sav naš politički život posljednjih deset godina neoborivo dokazuje da otporne snage ima još dovoljno samo u hrvatskom seljaštvu i ponešto u malom građanstvu; viša inteligencija, osobito činovnička, sasvim je nemoćna, a nemoćna je i nečinovnička, i to zato što se sve jače udaljuje i od svog hrvatskog puka i od ostalog Slavenstva, te još malo treba da se sasvim odsječe od svog korjena i slavenskog kulturnog stabla. Zato je nepovjerenja kod seljaka, nepovjerenja prema gospodi; ima dosta klonulosti a javlja se i očaj. No, još smo živi, a seljački je svijet u velikoj svojoj većini još bodar i sposoban za borbu i pobjedu, pa zato shvatimo položaj kako treba i prepustimo mađaronske patriote mađarskom zagrljaju, a čiste otadžbenike njihovu radikalnom bijesu — protiv hrvatskim narodnjacima i hrvatskim preporodnim idejama.

»Oko tih se ideja skupimo — kliče Radić³⁵ —, vratimo se na stari put, ali kao svjestni i ponosni Hrvati, pod široko razvnutom zastavom narodnoga jedinstva sa Srbima, narodnoga bratimstva sa Slovencima i Bugarima, gospodarske i političke uzajamnosti u monarkiji, kulturne i međunarodne političke zajednice s Rusijom. Na toj zastavi izpišimo jasan i odlučan program što veće i što šire državne samostalnosti sadašnje Hrvatske (Hrvatske-Slavonije-Dalmacije), ali ne zaboravimo taj program izpuniti željama i potrebama seljaka, obrtnika i radnika, jer ovaj naš novi nacionalizam mora biti jednako politički i socijalan. Ta složili smo se, da se svi, koji smo hrvatski i slavenski narodnjaci, imamo postaviti na čelo najjačoj ali do sada neuređenoj hrvatskoj seljačkoj stranci.«

Povodom skrajnje provokativnog i pogromaškog članka N. S-a [Nikole Stojanovića] *Srbi i Hrvati*, što ga je zagrebački *Srbobran* bio prenio iz beogradskog *Srpskog Književnog Glasnika*, došlo je u Zagrebu do protusrpskih demonstracija 31. kolovoza i 1., 2. i 3. rujna 1902. i Radić je u njima — zbog javnog i odvažnog istupa protiv tog frankovačkog divljanja — »zaradio« kaznu zatvora i dok je tako tajnik sjedio u zatvoru, klub sjedinjene hrvatske opozicije donio je konačno 25. rujna 1902 — nakon dugih natezanja — formalni zaključak da je ime novoj stranci: *Hrvatska stranka prava*.

Radićev drug i tadašnji istomišljenik Svetimir Korporić objavio je u *Hrvatskoj misli*³⁶ članak u kojem kritizira tu odluku spominjući da su pojedini članovi kluba — polazeći od jedino ispravnog stanovišta da novoj stranci valja dati i novo ime — predlagali, među ostalim, imena poput »Hrvatska pučka stranka«, »Hrvatska stranka«, »Hrvatska opozicija« itd. Otklanja ime »Stranka prava« jer ne označuje — po njegovu mišljenju — ni ideju ni program i tvrdi da u našem narodu nema rezona i jedna stranka koja ne ide za tim da podigne narodnu snagu, a u prvom pak redu mora ići za tim ona stranka kojoj je konačni cilj ujedinjenje cijelog naroda u jedno slobodno političko tijelo. Za postig-

³⁴ Isto, 32; 42—43.

³⁵ Isto, 43—44.

³⁶ Hrvatska »seljačka« ili »pučka« stranka, *HM*, god. II, br. 1, 10. siječnja 1903, 1—5, drugo izdanje.

nuće tog cilja traži se uz povoljne vanjske prilike prije svega podignuće narodne snage do tog stepena da iz same te snage rezultira državna nezavisnost naroda kojoj će ustav biti onda samo rezultat ukupnosti narodne snage.

»Snaga pako jednoga naroda — piše dalje Korporić³⁷ — može biti samo rezultatom dugotrajnoga rada prije svega na gospodarskom polju, a vrijedi to daleko više još za narode politički nesamostalne, dok i države politički sasvim samostalne vrijede samo toliko, koliko su i gospodarski jake. Kako su pako današnje prilike našega naroda takove, da se politički rad po gotovo ne može ni pomisliti bez rada na gospodarskom i socijalnom polju, to odatle slijedi, da velika politička stranka, koja bi u neprestanoj borbi sa pritiskom iz vana i korupcijom i nasiljem iz nutra bila kadra, da naš narod dovede do snage potrebne za državno jedinstvo i samostalnost, mora biti strankom jezgre naroda i mora da primi njezino ime.«

»U našem narodu — nastavlja on³⁸ — mora svaki čovjek da bude vojnik i cijeli narod treba da bude vojska. Jezgra te vojske biti će kod nas seljačtvo i cijela ta borba ima da dobije od te jezgre svoj značaj, a ime treba da vojsku, a osobito vođe, uvijek sjeća na to, da je jezgra naroda seljačka, da je opstanak narodne eksistencije ovisan o opstanku te jezgre, koja čini preko 80% naroda.«

»Dosta se je krivice učinilo tomu narodu — zaključuje Korporić³⁹ —, i dosta su žalosne posljedice toga za cijeli narod. A i danas je uvijek još seljački puk i za većinu patriota masa, koja treba da te na svojim leđima ponese, da plaća globe, da sjedi u zatvorima, i na koju tek pred izbore treba da se sjetiš. Učiniti od te mase svijesnu vojsku, koja će se svijesna svojih interesa podrediti vodstvu inteligentnih vođa, može samo »seljačka« ili »pučka« stranka. No to je golem rad, a mi ćemo pokušati tijekom ove godine sabrati materijal, iz kojega bi se mogao stvoriti program te nove stranke, u kojem će naći pravoga izraza svi *istinski* interesi našega seljaka, i koji će zato morati biti također izražajem zbiljskih interesa i svih ostalih stališa naroda. *Za nedemokratsku našu inteligenciju jedino je srestvo demokratizovanja velika »hrvatska seljačka stranka«, a oružje njezino bit će pučka prosvjeta i gospodarska organizacija.*

Čini se da je Radić — izdržavajući kaznu zatvora⁴⁰ — sastavio u prvoj polovici siječnja 1903. *Osnovu rada za gospodarsku, narodnu i političku obranu Hrvatske proti mađžarskoj političkoj sili.*⁴¹ U njoj polazi od konstatacije da u Hrvatskoj vlada jednodušno uvjerenje da Hrvatska gospodarski ne samo nazaduje nego i propada, štoviše da se gospodarski rastvara. »O gospodarskom napretku ili dapače o gospodarskom procvatu u Hrvatskoj mogu dakle govoriti — piše on — samo takvi ljudi, koji gledaju samo na gospodarstvo pojedinaca, ili na gospodarski život doseljenika (većinom tuđinaca, Nijemaca najme i Mađžara, a samo donekle Čeha, Slovaka i Rusina) i kojima je statistika novčanih zavoda i pojedinih privatnih poduzeća uplaćenih poreza pouzdanim mjerilom

³⁷ Isto, 3.

³⁸ Isto, 4.

³⁹ Isto, 4—5.

⁴⁰ U zatvoru je Radić — prema zabilješki — 11. siječnja 1903. dovršio studiju »*Za jedinstvo hrvatske opozicije na demokratskom i slavenskom osnovu*« a od 11. do 18. I »*Nacrta rada za hrv. seljačku stranku*«. (Ostavština Stjepana Radića u privatnom posjedu; zabilješka pisana Radićevom rukom)

⁴¹ Ostavština Stjepana Radića u privatnom posjedu; Radićev koncept.

narodno gospodarske snage. Samo takvi ljudi mogu bez zebnje u duši prijeći preko skrajnje bijede, da preko pravoga gospodarskoga rasula u domaćem hrvatskom i srpskom pučanstvu cijele Banovine ne izuzimajući ni onih krajeva, koji su još do nedavna sloveli s blagostanja, a i s bogatstva.«

Još veća jednodušnost vlada pri tvrdnji da Hrvati i Srbi u Hrvatskoj slabe, pa čak i propadaju narodnostno, a najveća jednodušnost vlada u mnijenju da mađarski političari bez razlike stranaka smatraju i nagodbenu, političku autonomiju Hrvatske za najveću zapreku mađarskoj jedinstvenoj državnoj politici od Karpata do Jadranskog mora.

»Prirodno je dakle — piše Radić u *Osnovi* —, da je takvo jednodušno uvjerenje o gospodarskoj, narodnoj i političkoj opasnosti porodilo najprije misao o sbliženju svih hrvatskih opozicionalnih stranaka, da je u jednom dijelu hrvatske i srpske sveučilišne mladeži razvilo do svijesne spoznaje, da je potrebna zajednička obrana i zajednički rad svim Južnim Slavenima i da danas, u ovaj čas, iz toga uvjerenja nastaje težnja, organizovati *narodnu obranu* u Hrvatskoj u svim područjima misli, rada i života. Sve što je pošteno i patriotično u redovima hrvatskim i srpskim — a to je, hvala Bogu, ogromna većina hrvatske i srpske inteligencije, živo osjeća dužnost i potrebu braniti same temelje narodne egzistencije. Nitko si više ne umišlja, da nam je Jelačić god. 1848. spasio narodnost, a g. 1868. nagodba političku individualnost«.

Zato: budimo toliko muževni — predlaže Radić — i priznajmo svaki sebi i svi jedan drugom da je u opasnosti sama narodna egzistencija i da se u istinu imaju braniti temelji, elementi našega gospodarskog, narodnog i političkog života.

Prvi uvjet za tu obranu — prema Radiću — jest: da ne traže krivca tom zlu u nijednoj osobi, u nijednoj stranci, štoviše ni u jednom sustavu jer je krivnja — i tu kao i svugdje na svijetu — i na pojedincima, i na strankama, i na tuđim ili tuđinskim vladama i na — narodu samom.

Drugi pak uvjet jest: da od uzajamnog optuživanja ne pređu na političku indolenciju, koja na nasilje i bezakonje slegne ramenima, i humanitarnu sentimentalnost, koja hoće da se brine za čitavo čovječanstvo i da radikalno izliječi cijelo ljudsko društvo, a ne zna se prihvatiti praktičnog i sustavnog rada ni u svojoj najbližoj okolini i domovini.

»Upitajmo se sada — piše dalje on —, u kakvoj gospodarskoj sigurnosti, u kakvoj osobnoj i političkoj slobodi živi danas ogromna većina hrvatskoga i srpskoga naroda u Hrvatskoj i mi ćemo u odgovoru na to pitanje naći misli vodilje za svoj rad, koji će već samim tim, što se ravna prema zbiljskomu životu, biti sustavan i praktičan.

U svoj banskoj Hrvatskoj od Velebita do Drave i od Sutle do Dunava čuje se samo jedan vapaj u seljačkom svijetu: *Ubiše nas globe i diobe*, a to drugim riječima znači: Ubila nas naša uprava i naše sudstvo, *ubila nas naša autonomija* . . . U novije doba čuju se jednako jako, pa i jače tužbe na mjenice i na banke, dakle na najsavršenije i najlakše sredstvo kredita i na novčane zavode, koji bi morali biti najjači oslon narodnome gospodarstvu. Taj efekt samo po sebi dokazuje, da se i u nas novcem špekulira i to već i među seljačkim pukom. Za narodno naše gospodarstvo to je novi, sigurno najstrašniji udarac, to više, što se prema narodu jednako vladaju svi novčani zavodi.«

Zato Radić predlaže kao hitne mjere pomoći: stvaranje seljačkog imovinskog prava, uređenje posebne seljačke općine, osnivanje seljačkih vjeresijskih zadruga i snažne seljačke banke.⁴² To bi bilo najpreče da narod koliko-toliko odahne i da uzmogne sve svoje sile posvetiti i drugim nastojanjima, poimence borbi za osobnu i narodnu slobodu.

»Strogo politička akcija imade se dakle — predlaže on — ograničiti na rad za narodnu slobodu, a za narodno jedinstvo imade se prije svega raditi na polju prosvjetnom i gospodarskom. Drugim riječima: Valja u što kraće vrijeme iz banske Hrvatske učiniti uzornu državu, u kojoj će biti osobna sloboda što bolje zajamčena, a politička prava što više proširena, a i u kojoj će se moći održati samo takva vlada, koja će voditi narodnu i socijalnu politiku tj. politiku slavensku i pučku.«

Za Radića politički najbliži cilj predstavljaju: sveopće izborno pravo za sve punoljetne muškarce koji nisu kažnjeni zbog zločina iz koristoljublja, slobodno pravo udruživanja, sastajanja i sloboda štampe, posvemašnja gospodarska samostalnost Hrvatske, nezavisnost banske vlasti. Posljednja dva zahtjeva: da bana predlaže kralju hrvatski Sabor, a ne predsjednik ugarske vlade i da Hrvatska ima biti samostalna u svim pitanjima koja se direktno ili indirektno tiču narodnoga gospodarstva imaju biti naš aktuelni program prema Mađarima, a zahtjevi o osobnoj i političkoj slobodi — prema mađaronima.

Kad kaže »naš program«, Radić misli na Hrvate i Srbe jer su svi ti zahtjevi — prema njegovu mišljenju — životna potreba Srba i Hrvata. No, da se prema tome i radi, treba svaki Hrvat da prizna bar srpsko narodno ime u Hrvatskoj, srpsku narodnu zastavu i ćirilsko pismo svuda gdje se Srbi žele njime služiti, a svaki Srbini da prizna bar današnju Hrvatsku kao zajedničku domovinu koja već ima državnu autonomiju, spreman da tu državnu autonomiju i brani i proširuje kako je naprijed spomenuto (nezavisnost banske vlasti, gospodarska autonomija).

Prema tome: Hrvati ili, bolje, ona hrvatska inteligencija koja »ne priznaje« Srba stavljena je pred izbor između građanskog rata, što ga stvara svojim »nepriznavanjem« za volju umišljenom formalnom jedinstvu, i narodne sloge, koja dovodi do faktičnoga narodnog jedinstva, ako i pod formalnim (i to samo formalnim!) dualizmom, pod dvostrukim, naime, imenom. — Srbi, opet, imaju birati između »Trojednice«, koja ima postati mađarska pokrajina, i Hrvatske, koja svojom proširenom autonomijom ima biti najjača zaštita, poimence Bosni i Hercegovini.

»Narodna najme vlada u Zagrebu i u Beogradu, valjana narodna politika u Hrvatskoj i Srbiji — piše Radić — najjača su zaštita nerazvitiem dijelu našega naroda, te nikakav tuđi upliv ne će moći da je rastvori, dok smo mi, straža njihova, svoji. A svoji ne možemo biti bez narodne sloge. Za tu narodnu slogu potrebno je još, da se hrv. opozicija otvor. [eno] progłosi, da ni ne misli na prip. [ojenje] Bosne i Herceg.[ovine] k habsb.[urškoj] monarhiji, dok se u njoj moraju svi slav.[enski] narodi boriti i za samu svoju egzist.[enciju], za elementarna

⁴² V. više o seljačkoj banci: Stjepan Radić, Seljačko pravo u sto pitanja i sto odgovora, Zagreb 1913, 11 i d.

građ.[anska], polit.[ička] i narodna prava usprkos pozitivnim zakon.[ima], koji se tako gaze, da oni, koji se na nje pozivlju, mogu doći, prema riječima s najvišega mjesta i na *vješala*. Srbi opet treba da prestanu govoriti o »Austriji« i austrijanštini Hrvata, Sloven.[aca], Čeha itd. Mettern.[ichove] Bach.[love], Schwamerch.[?]. — Austrije više nema. Dapače uzevši strogo egzistuju samo dvije nadvojvodine toga imena, a ono, što Srbi zovu Austrijom danas je za cijeli svijet *sklop naroda pod dinast.[ijom] Habsburg*. A u tom sklopu Slaveni imadu većinu, a u njoj je i preko trećine Juž.[nih] Slav.[ena]. Tu je najnapredniji slavenski narod s kojim se ne smijemo nipošto naprosto razići, s kojim se dapače moramo kulturno i gospodarski, pa i politički najviše svezati, ako hoćemo, da politički naš rad bude od trajna uspjeha.

Duboko i iskreno shvaćeno *narodno* jedinstvo imade dakle podići Hrvatsku, kao nasip protiv mađarskoj bujici, kao živu ogradu za primorske naše krajeve i za Bosnu i Hercegovinu, koja ne smije nigdje biti prekinuta (ni u Srijemu), jer bi se tim prekinula neprekinuta do sada veza svih naših narodnih država, Hrvatske, Srbije i Bugarske.

Politički i gospodarski razvita *slavenska* uzajamnost imade nas opet savim primiti s *granicama cijele monarhije* Habsburške, koja čuva politika *međunarodna*, da to uspješnije uzmognemo raditi protiv prohtjeva mađarskih, koji svojim mađarskim granicama hoće da za uvijek razdrobe naš narod. Kod kuće, u Hrvatskoj, vodi nas to do sustavne politike unutrašnje, u monarhiji i na Balkanu nameće nam to promišljenu i toga imena dostojnu politiku izvanjsku.«

Prelazeći na praktične mjere i sustavni rad Radić predlaže da se za temelj svemu daljnjemu radu uzme posljednja zajednička adresa »sružene opozicije« s tim da joj dodaju da srpsko ime priznaju ravnopravnim. Iz »Narodne obrane« nitko se *unaprijed* ne isključuje a njoj na čelo stupa saborski klub udružene opozicije koji će se pobrinuti za svoje povjerenike po cijeloj Hrvatskoj. »Duša organizacije i rada treba da bude tajnik saborskoga kluba sružene opozicije — piše on. Njegova je zadaća posjećivati povjerenike (barem svake četvrt godine), pismeno ih poticati da sazivlju pouzdane skupštine, dolaziti na te skupštine, putiti dopisnike i predavače i o svem svom radu izvještavati sab. [orski] klub. Ali sav taj rad i svu tu organizaciju moglo bi nam osujetiti surovo nasilje. Za to je potrebno, da ojačamo svoju štampu u Hrvat.[skoj], da redovno o svojim prilikama izvještujemo ostalu štampu narodnu, štampu slavensku i evropsku. Svoju štampu možemo samo tako ojačati, da joj podijelimo uloge.«

Stoga Radić odmah i određuje uloge *Domu, Hrvatskom Narodu, Prijatelju Naroda, Hrvatskom Braniku, Novom Listu*, itd. Pri tom ne zaboravlja ni stranu štampu i skicira odgovarajući postupak. Ne zaboravlja ni izbore i ističe da će za njih biti potrebna dobra priprava, s tim da se ona odmah i započne i izabere klubski tajnik najmanje na godinu dana, da se naznače povjerenici gdje god je to moguće, da se odrede kandidati u svim kotarima, da se prihvati aktuelni izborni program, osnuje izborni fond i pokrene izdavačka djelatnost. Osnovali bi i posebno društvo: *Narodnu obranu*, sa zadatkom da jača svaku hrvatsku i srpsku gospodarsku, narodnu i političku organizaciju u Hrvatskoj, moralno i materijalno, poukom i novčanim prinosima. Društvo bi imalo tri odjela: gos-

podarski, kulturni i politički i na njemu bi se — prema Radićevoj zamisli — temeljila danas-sutra sva snaga naroda.⁴³

Upravo u dane kad je napuštao zatvor⁴⁴ Radić je — u drugoj polovici siječnja 1903. — u jednom članku⁴⁵ upozorio da se pravaši i obzoraši već deset godina slažu i slijevaju u jednu stranku, pa ipak nisu *jedno* jer to ne mogu biti. Obzoraši su — tvrdi on — baštinici ilirskih ideja; oni su narodnjaci i Slaveni, a pravaši su prije svega protivnici obzoraša: naši pravi politički protestanti koji se u prvom redu bore protiv slavosrba, a onda tek priželjkuju Veliku Hrvatsku od Triglava do Balkana. No, protiv obzoraša bore se najviše zato jer vjeruju svojim vođama kad im tvrde da je Strossmayer proglasio Hrvatsku najprije »austrijskom krunovinom«, a onda mađarskom provincijom. Čim to prestanu vjerovati — a u to više ne vjeruju ni »čisti« — odmah su sposobni za zajednički rad s obzorašima prema vani, ali jedinstvena stranka zato još s njima nisu. Mlado pokoljenje koje ilirski preporod hoće da dovrši i na gospodarskom i društvenom polju i da ga utvrdi u narodnom i političkom pravcu⁴⁶ *ne može* ni među obzoraše ni među pravaše — upozorava Radić.⁴⁷

Nekoliko dana kasnije došlo je konačno do fuzije tih dviju grupa hrvatske opozicije u stranku: *Hrvatsku stranku prava* — a ne *Hrvatsku seljačku stranku*, kako je to Radić živo želio, i dr Milan Heimrl je u ime *Hrvatske napredne omladine* na toj skupštini (29. I 1903)⁴⁸ pročitao ovu izjavu: »*Hrvatska napredna omladina* nema posebnih *stranačkih* interesa, koji bi je dijelili od ostale opozicije. *Hrvatska napredna omladina* je skupina mlađe hrvatske generacije, koja

⁴³ Radić je u *Hrvatskoj misli* (god. III, sv. 8, u Zagrebu, početkom svibnja 1904, na omotu) najavio da će tečajem svibnja (1904) napisati dvije knjižice pod naslovom *Kako se danas brani domovina*.

⁴⁴ Još dok je izdržavao kaznu zatvora mitrovačko državno odvjetništvo tužilo je St. Radića zbog razdraživanja protiv mađarske narodnosti jer je 27. listopada 1901. na stanici Batajnici kod Zemuna Mađare nazvao barbarima. Nešto kasnije, 13. II 1903., bila je održana glavna rasprava pred mitrovačkim sudbenim stolom i tamo je Radić »zaradio«⁴⁵ novu kaznu zatvora u trajanju od mjesec dana. V. brošuru Stjepan Radić pred mitrovačkim sudbenim stolom, Zagreb 1903.

⁴⁵ Za jedinstvo hrvatske opozicije na narodnjačkom (demokratskom) i slavenskom osnovu, *Hrvatska misao*, god. II, br. 2, 25. siječnja 1903, 60.

⁴⁶ V. o tome: Jaroslav Šidak, Idejno dozorevanje Stjepana Radića (Iz poglavlja njegovoga publicističnoga dela), *Sodobnost*, Ljubljana 1940, VIII, 330—337.

⁴⁷ »Za takvu ‚mušku politiku‘ seljačtvo nije samo ‚izborni materijal‘ nego je jezgra narodne gospodarske snage, izvor narodne osebnosti kulturne i glavni — danas već gotovo *jedini* — oslon samostalnosti političke.

I prema tomu mi narodnjaci, koji smo i umom i srcem za tu ‚mušku politiku‘, u prvom redu nastojimo, a još ćemo više nastojati, da *strukovnim* svojim znanjem budemo toj jezgri čvrsta kora, pod kojom će se moći narodni sokovi sačuvati za narodni razvoj; da svojom izkrenošću sagradimo k narodnom kulturnom izvoru mramorne stube ljubavi, e da nitko pijuću izvor ne pomuti; i da napokon na tom najjačem narodnom stupu visoko razvijemo stijeg hrvatske državne misli, s dvostrukim zlatnim napisom: *Narodno jedinstvo — slavensko bratimstvo*.« (St. Radić, Za jedinstvo hrvatske opozicije na narodnjačkom (demokratskom) i slavenskom osnovu, *HM*, god. II, br. 2, 25. siječnja 1903, 49)

⁴⁸ Toj su skupštini prisustvovali predstavnici *Čiste stranke prava* (J. Frank, M. Starčević, E. Kumičić i drugi) od kojih se očekivalo da će pristupiti novoj stranci (*Hrvatskoj stranci prava*) što, međutim, nisu učinili. Pored njih, prisustvovali su i mnogi dalmatinski i istarski političari (Trumbić, Smodlaka, Supilo, Trinajstić i drugi). V. Janko Ibler, *Hrvatska politika 1903.*, Zagreb 1914, 211—216.

smjera za reformom i preporodom čitavoga našeg narodnog života u smislu demokratskom, koja hoće promjenu metode narodne borbe, a nipošto ciljeva njeziñih, programizovanih g. 1894., u koliko je tamo izražena životom i historijom opravdana ideja hrvatskoga narodnog jedinstva i hrvatske državne individualnosti. *Hrvatska napredna omladina*, smatrajući hrvatsku stranku prava ne nastavkom koje od starih političkih stranaka, nego *novom* strankom, kako je to i rečeno u 4. točki rezolucije središnjega odbora,⁴⁹ i držeći najprećom potrebom i prvim zahtjevom uspješne narodne borbe koncentraciju *svih* narodnih sila, koje početkom smatra novu hrvatsku stranku prava, — stupa u nju, uvjerena, da će u njoj naći široko polje za *realan* rad oko narodne obrane i narodnih potreba, u *svom dosadašnjem pravcu*. Napokon hrvatska napr.[edna] omladina izjavljuje, da je nepomirljiva protivnica mađžaronstva, kao i svake struje ili stranke, koja zak. članak I. od g. 1868. proglašuje *programom* hrvatske narodne politike.⁵⁰

Pitanje obnove financijalne nagodbe između Hrvatske i Ugarske poslužilo je *Naprednoj omladini* da razbukta tzv. skupštinski pokret koji osobito poslije uspjele zagrebačke skupštine održane 11. ožujka uzima maha i širi se diljem Hrvatske. Ban Khuen donosi odluku o zabrani skupština i time samo nadolijeva ulje na vatru: skupštinski pokret prerasta u narodni pokret širih razmjera, pa su nemiri, demonstracije i hapšenja na dnevnom redu.⁵¹ Dakako, da je režim pri tom strpao u zatvor i Stjepana Radića (u drugoj polovici travnja) i tek mu početkom kolovoza — kad taj stihijski proplamsaj bunta i nezadovoljstva hrvatskih masa sasvim zamire, pošto je Khuen u lipnju napustio bansku stolicu — ponovo poklanja slobodu.

Tako su se koncem rujna sastali — piše sâm Radić⁵² — glavni izdavači obnovljene »Hrvatske misli« (dr Dežman, dr Heimrl, dr Lorković, dr Korporić, dr Krištof) i jednodušno donijeli zaključak da se na Frankovo otkriće spome-

⁴⁹ Ta je rezolucija glasila ovako:

»1. Bivša stranka prava i bivša narodna neodvisna stranka, stopljene 15. siećnja ove [!] godine u jedinstvenu stranku pod privremenim imenom »Hrvatska opozicija«, zvat će se od danas: *Hrvatska stranka prava*.

2. Hrvatska stranka prava ostaje vjerna državopravnom programu, koji su bivša stranka prava i bivša narodna neodvisna stranka ugovorile g. 1894. i koji su obje sada fuzijonirane stranke usvojile u skupštini od 15. siećnja 1902.

3. Najprećom svojom i neodoljivom zadaćom smatra hrvatska stranka prava: reformu današnjega izbornoga reda, dalje promjenu današnje financijalne nagodbe s Ugarskom, i to tako, da Hrvatska dobije podpuno svoju financijalnu samostalnost, zatim zaštitu seljačkog posjeda, obrtničkoga i radničkoga stališa i lićne slobode; napokon podpunu slobodu štampe i udruživanja.

4. Hrvatska stranka prava nova je stranka, koja se nimalo ne veže na stranaćke simpatije i antipatije, tj. na stranaćke tradicije bud bivše stranke prava, bud bivše neodvisne narodne stranke, te će, imajući vazda pred očima glavnu misao gore spomenutoga programa, uporabom prilika i shodnih ustavnih sredstava nastojati oko njegova ostvarivanja.« (Isti, 210—211)

⁵⁰ *HM*, god. II, br. 3, 10. veljaće 1903, 73.

⁵¹ Sâm Radić je o tome napisao i objavio posebnu brošuru pod naslovom Hrvatski pokret godine 1903. Politićka rasprava. Dio prvi, Allegheny, Pa. 1903. V. o tome sažeto i sadržajno: Jaroslav Šidak — Mirjana Gross — Igor Karaman — Dragovan Šepić, Povijest hrvatskoga naroda g. 1860—1914., Zagreb 1968, 211—213.

⁵² U članku pod naslovom: Što je to s našom školovanom inteligencijom? (*HM*, god. V, sv. 5, u Zagrebu, za veljaću 1906, 263).

nika A. Starčeviću koje je bilo najavljeno za desetak dana, naime 11. listopada 1903., odgovori — sa strane *Napredne omladine* — izdavanjem *Hrvatske misli* pod isključivim Radićevim uredništvom, da se — kako Radić piše — na »puku stranačku agitaciju ustane temeljitom političkom naobrazbom.« Časopis postaje »mjesečnik za narodno gospodarstvo, književnost i politiku u slavenskom demokratskom duhu« a izdaje ga i uređuje St. Radić (od trećeg broja te 1903. godine kao vlasnik, izdavač i urednik).⁵³

Čini se da je u središnjem odboru nove stranke (*Hrvatske stranke prava*) dolazilo tih mjeseci do postepenog stapanja ali i polarizacije i — rivalstva. Središnji se odbor — prema nešto kasnijem Radićevom priznanju,⁵⁴ a on je bio tajnik tog odbora — razvio pomalo u pravo predstavništvo stranke, time što se u njemu ne samo izmiriše nego, navodno, i popuniše sve one struje koje stvoriše najprije *Sjedinjenu opoziciju* a onda *Hrvatsku stranku prava*. Državopravna politika stare *Stranke prava*; kulturni program bivše *Neodvisne narodne stranke*; gospodarske, ustavne i socijalne ideje mlađih članova odbora (na čelu s Radićem!), sve se to — po Radiću — stapalo pod dojmom razvijene hrvatske i slavenske svijesti i pod utjecajem sve to veće političke zrelosti u kojoj se napokon uvjedio da u ime državnog prava moraju od Ugarske tražiti najprije financijalnu samostalnost, a od autonomne vlade poštivanje i proširenje ustavnih prava i da čitav ostali javni rad stranke, naročito kulturni, mora nositi strogo demokratsko i slavensko obilježje. Sve je to — prema Radiću — prirodno dovelo i do zdravijeg odnosa prema Srbima, a napokon i do odluke (17. listopada 1903)⁵⁵ da sa »čistima« (drom Frankom) ne može biti ni u čemu zajedničke akcije upravo zato jer njihovo vodstvo hotice ponavlja sve pogreške dotadašnje politike i jer su »čisti« previše materijalno i intelektualno zavisni od tog vodstva.

»I već se činilo, da će mlađi članovi središnjega odbora — piše Radić⁵⁶ — za svoju radinost steći onakvo povjerenje od starijih prvaka, kakvo su stekli kod pristaša stranke širom ciele domovine. Ali baš to narodno povjerenje postade zazorno dru Š. Mazzuri, jer poče smetati njegovom vješto prikriivenom, ali ipak odlučnom uplivu nad »Obzorom«, pak onda g. Tuškanu, koji svakoga prosuđuje samo po svom »antisemitizmu«, što kod dra. Franka počinje i prestaje. Dr. Derenčin, bojeći se u jednu ruku i on, da mlađi ljudi »ne zagospoduju u odboru«, a želeći u drugu ruku ostati vjeran svom prijatelju Šimi, ne samo da je ušao u triumvirat, nego je u njem postao i Cezarom.

Ali najveće je zlo u tom, što ova gospoda ili nemaju pouzdanje u narod, ili ga drže masom; što su s novom vladom daleko zadovoljniji, nego njihovi izbornici, i što će i ona trojica, kako se čini, biti »slagari« u tirolskoj tiskari g. Seigerschmida, uz naše odvažne »Japance« i uz njihova dobra genija — »unionistu staroga kova...« I za to je ovaj triumvirat početak razsula vodstva »hrvatske stranke prava« i najozbiljnija opomena, da za narodnu politiku trebamo već jednom i posvema narodnih ljudi, koji naravski treba da napokon organizuju našu najjaču i najstariju stranku, hrvatsku seljačku stranku.

⁵³ Radiću je časopis imao poslužiti da utječe na inteligenciju u Hrvatskoj.

⁵⁴ *HM*, god. III, sv. 7, u Zagrebu, početkom travnja 1904, 446—447.

⁵⁵ *Ibler*, n. dj., 222—224.

⁵⁶ *HM*, god. III, sv. 7, u Zagrebu, početkom travnja 1904, 446—447.

Sukob je bio u zraku i varnica, koja je izazvala krizu i razlaz, vrcnula je u toku godišnje skupštine *Hrvatske poljodjelske banke*.⁵⁷ Tu je Radić uputio upit ravnateljstvu o isplati goleme provizije nekom A. Spitzeru prilikom kupnje imanja Jakovlje. Radić se nije zadovoljio odgovorom nego je izazvao buru i uprava se osjetila uvrijeđenom. Posljedice te »uvrijeđenosti« osjetio je Radić još isti dan budući da su pojedini članovi ravnateljstva bili ujedno i članovi središnjeg odbora *Hrvatske stranke prava*, pa su ga na sjednici odbora srušili s položaja tajnika. Nisu ostali samo pri tom nego su drugog dana otkazali službu Radićevim prijateljima u banci: prvom nadzorniku dr Milanu Krištofu i ravnatelju banke dru Svetimiru Korporiću kod koga su se u banci naprednjaci običavali sastajati i vijećati o budućim koracima.

Razlaz sa starima bio je za Stjepana Radića i njegov uži krug konačan i neopoziv. No, ubrzano je sazrijevala nova kriza, i to u samom taboru naprednjaka.

Veći dio naprednjaka ostaje još u Hrvatskoj stranci prava ali i priprema pokretanje svog lista (*Pokret*)⁵⁸ koji se već u prvom broju okreće protiv braće Radić, lista koji je radikaln — kako St. Radić piše⁵⁹ — samo »prema seljačkoj stranci i proti tajniku jednoga kulturnoga društva«, prema St. Radiću koji »na svu silu hoće najednom, da poveća jaz među kaputašima i seljacima, gospoda su mu fiškalska i nedemokratska. Treba nove seljačke stranke bez gospode.«⁶⁰

Radić je tih dana objavio opširnu raspravu⁶¹ koja predstavlja obračun sa starim snagama i sadrži obrise buduće seljačke stranke, zamišljene kao »izlaz iz današnjega meteža.« Ilirizam je udario temelj narodnoj književnosti — piše u njoj Radić⁶² — i posijao sjeme šire narodne i slavenske svijesti; jugoslavenstvo je tu književnost samo utvrdilo, znanošću obasjalo i ojačalo još dubljom slavenskom šviješču; stoga Mađari ugovarahu i s našim mađaronima kao s predstavnicima svijesnog naroda. A kako je u svakoj svijesti i snaga, priznaše nam Mađari i glavne atribute državnog života osim samostalnih financija kojih se naši mađaroni — bojahu.

»I tako ilirizmu Gajevu i Jelačićevu, jugoslavenstvu Strossmayerovu, pak slavenstvu Kukuljevićevu, Vrazovu, Preradovićevu, da ne spominjemo Račkoga

⁵⁷ *HM*, god. II. sv. 7, u Zagrebu, početkom travnja 1904, 447.

⁵⁸ Prvi broj tog tjednika izašao je 17. IV 1904. V. Josip Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske 1771—1939*. Zagreb 1962, 336.

⁵⁹ U članku: Da se dobro razumijemo ili *Pokret* — natražke, *HM*, god. III, sv. 8, u Zagrebu, početkom svibnja 1904, 502—505.

⁶⁰ Isto, 504.

Radić je o tim svojim dugogodišnjim drugovima tada pisao ovako: »Moji vršnjaci, koliko su se u to vrijeme bavili knjigom i politikom, »iz principa« ne čitahu gotovo ništa, što sam pisao, a baš u to doba počeh izdavati čitave knjige. Isto se tako tek iznimice i slučajno nađoše sa mnom na kojoj narodnoj skupštini. To je od prijašnje razlike u shvaćanju pojedinih pitanja stvorilo opreku, koja je elementarnom snagom provalila, čim proljećem 1904. počeh osbiljno i dosljedno zagovarati misao o seljačkoj stranci. Ta se opreka nazvala naprednjačtvom, a danas od nje ima biti napredna stranka.« (Za sto predplatnika manje od lani!, *HM*, god. IV, sv. 5, u Zagrebu, za veljaču 1905, 194—195)

⁶¹ Izlaz iz današnjega meteža, *HM*, god. III, sv. 8, u Zagrebu, mjeseca svibnja 1904, 449—473.

⁶² Isto, 450.

i dr., imademo zahvaliti, što Hrvati ostadoše kulturni i politički faktor razmjerno velike vrijednosti i važnosti.

Ostaše, ali na našu štetu i sramotu kao da to prestaju biti. Za posljednjih na ime 20 godina prošloga vieka silno je oslabila i naša narodna svijest i naša politička snaga. Plemenski, upravo sredovječni partikularizam pod firmom najprije velikoga, a onda čistoga Hrvatstva, tako nas je bio zasliepio, da je na koncu između nas i Srba došlo do pravoga građanskoga rata. Taj nam je građanski rat gotovo posvema bio otuđio Slavenstvo, naročito Ruse i Čehe, a Mađžarima je u samoj Hrvatskoj osigurao pod konac Khuenove vladavine toliku prevlast, da su i naši opozicioni listovi prvoga nagodbenoga bana, baruna Raucha, počeli spominjati kao neustrašivoga branitelja hrvatske političke i narodne individualnosti...⁶³

U toj očajnoj situaciji — piše dalje Radić⁶⁴ — nikla je misao narodne obrane koju bi imala organizirati ujedinjena hrvatska opozicija. Zamislila se velika osnova da se sve stranke izgube pred narodom ili da čitav narod bude jedna stranka. No, uz tu zamisao pristali su iskreno samo mlađi ljudi — piše on — i oni su se odrekli i svake pomisli da se organiziraju i pored stranaka, a kamo li protiv njih. Naprotiv, stupiše u *Hrvatsku stranku prava*, baštinicu ujedinjene opozicije, bez rezerve, izuzevši izjavu da će i u toj stranci raditi u svome dosadašnjem pravcu, to jest na temelju demokratizma i slavenske uzajamnosti, s nepomirljivom taktikom uperenom protiv mađaronstva. Međutim, našla se jedna politička frakcija (tj. frankovci) koja je njihov smisao za realne narodne potrebe proglasila nagodbenjaštvom, njihovo prijateljvanje sa Srbima — bez čega kod Hrvata nema smisla govoriti o slavenskoj uzajamnosti — narodnom izdajom, njihovu nepomirljivost prema mađaronstvu anarhizmom, a njihove ideje bezvjerstvom. Kad se *Hrvatska stranka prava* ili, bolje, njen središnji odbor uza sve to imao sjediniti s tom frakcijom, mladi su otvoreno izjavili da vole iz odbora istupiti nego se odreći onih načela i one političke metode koju im odobrava savjest i politički razbor i koju kategorički zahtijeva naša politička podređenost, gospodarska zapuštenost i kulturna zaostalost. Mladi su taj put pobijedili ali je od tog časa njihovo samostalno postupanje postalo trn u oku formalnom predsjedniku središnjeg odbora. S vremenom i drugi neki članovi odbora počеше pomišljati na eventualnu opoziciju mladih i protiv njih osobno kad bi njihove predrasude ili osobne koristi došle u opreku s velikim narodnim interesima. Zato im je stao smetati radikalizam i demokratizam mlađih ljudi.

Osuđujući Khuenovu vladavinu, Radić polemizira istovremeno i s drom Frankom. »Kad je vođa i gospodar naših čistih (J. Frank) — piše on⁶⁵ — počeo dokazivati — svojima je to i dokazao — da najprije moramo stvoriti veliku slobodnu i ujedinjenu Hrvatsku, a onda istom da će se već lahko provesti ustavne reforme, moglo se očekivati, da će nas taj isti dobri duh sasvim osbiljno uvjeravati, kako nema smisla nikakva gospodarska akcija (osnivanje seljačkih zadruga, namještanje zanatlijskih i trgovačkih naučnika itd.), dok ne stvorimo Velike Hrvatske. Ali gospodarski smisao seljačkoga svieta, a i dobroga

⁶³ Isto, 451.

⁶⁴ Isto, 451—452.

⁶⁵ Isto, 457—458.

diela inteligencije, bio se već tako razvio, da je od obćenite potrebe nastao jednodušan zahtjev u jednu ruku podpune financijalne i gospodarske samostalnosti prema Ugarskoj, a u drugu ruku zahtjev čitavog niza gospodarskih reforma počevši od novoga uređenja imovnih občina i zemljišnih zajednica, pa do zaštite seljačkoga posjeda i obrtničke vještine. Drugim riječima, danas narod obćenito očekuje, da stranka, koja hoće biti narodnom, pokaže najprije volje i sposobnosti stvoriti za naše seljačtvo jasan i provediv gospodarski program u obće, a agrarni napose.

Uzporođo s tim gospodarskim i agrarnim zahtjevima pojavio se isto tako jednodušan i odlučan zahtjev za radikalne, ustavne reforme, počevši od sveobćega izbornoga prava, pa do temeljite promjene občinskoga ustava.«

Narodni pokret 1903. nije naišao — tvrdi dalje Radić⁶⁶ — na nikakvo razumijevanje u vodstvu opozicije, a što mu se možda upravo zbog toga mađaronski zastupnici onako narugaše, znači taj pokret za javni život Hrvatske potpun prelom s politikom fraza i nerada i, prema tome, početak prave narodne unutrašnje politike. Ta politika prelazi na dnevni red preko pitanja o zakonitosti ili nezakonitosti Nagodbe, priznavanju i nepriznavanju Srba jer se na skupštinama ponajprije odlučno zahtijevalo poštivanje naših uzakonjenih prava, a tek onda i njihovo proširenje, a narod je na to — gdje god ga se pitalo — odgovarao da to poštivanje misli postići samo u složnom radu sa Srbima i uz pomoć sve ostale slavenske braće.

Prema tome: hrvatski politički program — kako ga je narod uistinu počeo usvajati — ima sad već i svoju ustaljenu taktiku, tj. pozivanje na sve pozitivne zakone, dakle i na Nagodbu, zajednički rad sa Srbima na čitavoj liniji te uzajamnost s ostalim Slavenima, gdje god je to samo moguće.

»Tko zna, koliko se političkih pogrešaka učinilo samo za to, što su se naši opozicioni prvaci mogli i u saboru hvaliti, da nagodbe nisu još ni čitali, (primjerice g. Tuškan). I koliko smo gospodarski, kulturno i narodno i politički nazadovali samo radi nepriznavanja Srba, taj će se složiti s nama, kad kažemo, da je lanjski pokret već time dao dobar pravac našem javnomu životu, što je preko ovih dviju velikih negacija prosto prešao preko svih onih, koji samu negaciju nagodbe drže najsavršenijom afirmacijom hrvatskoga državnoga prava, a negaciju Srbstva najpodpunijom afirmacijom Hrvatstva.«⁶⁷

Obračunavajući s dosadašnjom »velikom« politikom vladinovaca i opozicionalaca, Radić tvrdi da ona nije bila »naša«, tj. hrvatska i slavenska. Hrvatska nije bila zato jer za hrvatski *narod* nije uopće ni pitala nego je samo vodila svoje račune s »hrvatskim zemljama«. Slavenska nije pogotovo bila jer je svoje saveznike i prijatelje tražila sad kod bečkih njemačkih centralista, sad među peštanskim, mađarskim imperijalistima, sad kod vatikanskih kardinala-latinaša, sad među istim carigradskim pašama-haračlijama.

Pokušalo se doduše iz redova naše opozicije »simpatizovati« — piše dalje Radić⁶⁸ — sad sa Česima i Poljacima, sad opet s Rusima, sad s Francuzima, ali je ta politika bila tako ozbiljna da njeni predstavnici nisu nikad ni pokušali steći direktnih veza s Petrogradom ili Parizom, a kad bi došli u Krakov ili Prag,

⁶⁶ Isto, 458.

⁶⁷ Isto, 459.

⁶⁸ Isto, 460.

valjalo im je sa Česima i Poljacima govoriti — njemački. Naša vanjska politika, prema tome, ograničila se dakle na bombastične uvodne članke, sad više sad manje prevedene iz bečkih i peštanskih dnevnika.

Govoreći u ime pripadnika »generacije 1895.«⁶⁹ Radić ističe da je sreća narodna jedini dostojni cilj njena rada. »Odrekosmo se dakle — piše on⁷⁰ — svake teritorijalne veličine kao takve, svakoga pripajanja zemalja bez obzira na potrebe i težnje sveukupnoga pučanstva, koje na koncu konca i u praksi priznajemo istovjetnim i ravnopravnim. Nemaju »Vlasi« i »Bizantinci« biti pobijeđeni, nit se imadu uništiti Jezuiti a ni našim »Turcima« neće nitko dirnuti vlasa na glavi«.

»Čim smo bili kadri izreći takvu misao, pokazali smo time, da smo se naumili duševno emancipovati i od Beča i od Pešte, i od Rima i od Carigrada. To nipošto ne znači i u današnjoj svjetskoj centralizaciji ne može značiti, da ćemo mi »prekinuti sve veze« sa spomenutim političkim, gospodarskim i kulturnim središtima. Ali to znači, da nam neće više iz tih središta dolaziti upute i savjeti, kako da mi branimo i unapređujemo — svoje interese. Poslie toliko lutanja dođosmo napokon toliko k sebi, da sada uviđamo, da je prvi uvjet za slobodu svakoga naroda, da želja ni jednoga tuđinca, pa bio on još i te kako ugledan i jak, ne bude više zapovjed ni našoj današnjoj vladi, a kamo li našemu narodnomu vodstvu.«⁷¹

Tek što počеше provoditi u praksi to načelo protiv grofa Khuena u Zagrebu i barona Handela u Zadru, stekoše odjedanput u čitavoj Evropi poštovanja u svem Slavenstvu, pa i u tuđem svijetu simpatija, te se mnogi političari u čudu pitahu: zar su to oni isti Hrvati koji su na mig iz Beča branili austrijske patente, koji su bili pripravnici da na zapovijed iz Pešte prekinu svaku vezu sa Srbima i s Balkanom i koji su po vatikanskoj osnovi imali postati najuspješnije latinaško a kasnije i germanizatorsko oruđe? Naročito nas ne mogahu prepoznati Česi i Rusi koji nas jednim dahom priznaše za svoju braću, pa se zanimanje za hrvatsku državnu i narodnu misao pokazalo bar na stupcima evropskih novina, ako već nije postalo predmet vijećanja diplomatskih kancelarija.

»I mi smo sad — kliče Radić⁷² — u Evropi: I za nas znadu i nas gledaju, za nas se propitkuje a i računat će se s nama, čim naše narodne poslove preuzme stranka, koja će uztrajati na jedinom pravom putu naše politike: pri demokratskoj metodi, slavenskoj uzajamnosti i pri kršćanskoj, evropskoj civilizaciji.«

»Sve dosadašnje stranke u Hrvatskoj — piše dalje on⁷³ — imale su, a i danas imadu samo jednu političku metodu: u velikim pitanjima diplomatizuju, pred izborima agituju svime i svačime više, nego svojim programom, a inače se redovno odmaraju od napornoga političkoga posla. Ali krivo sam kazao: sve stranke. U Hrvatskoj pravih stranaka nema, a teško ih je i moglo biti u narodu, komu se aristokracija otuđila i govorom, čuvstvom, mišljenjem i živo-

⁶⁹ »Novosmjeraša« ili »mišljaša«, tj. grupe omladinaca koji su nakon izdržane kazne zbog spaljivanja mađarske zastave 1895. god. otišli u Prag i okupili se — zajedno s Radićem — oko *Hrvatske misli* (1897) i *Novog Doba* (1898).

⁷⁰ Isto kao bilj. 68, 461.

⁷¹ Isto, 461.

⁷² Isto, 462.

tom, a komu je i ostala inteligencija redovno blizu samo riečima i čudnim nekim rodoljubljem, u kom je više samilosti nego ljubavi, više osobnoga ponosa i plemenite isključivosti nego narodne svijesti. K tomu svemu ogromna je većina naroda do nedavna bila u javni život posvema neupućena a danas, kad se počinje u njem snalaziti, pala je u takvo siromaštvo, u kom je teško i gotovo nemoguće misliti na išta drugo, osim na svagdašnji kruh. A napokon moramo uvažiti i to, da u Hrvatskoj nije nikada bilo ni na čas posvemašnje slobode misli i savjesti, to jest, da izuzevši donekle seljačku bunu Matije Gubca, nismo u čitavoj svojoj prošlosti proživjeli nijedne prave duhovne revolucije. Vojevali smo, i to junački, i sa susjedima međusobno, tj. vojevali su naši velikaši, kojima je narod — kmet i gradove zidao, i polja obrađivao i rujnim vinom podrume punio i za sjajne dvorove »biele robinje« dodavao. Sav se naš život tako razvio, da smo postali dva puka u jednom narodu, ili kako bi kazao francuzki kralj Ljudevit XVIII.: *deux peuples dans une nation*. To je dapače došlo tako daleko, da u našem jeziku rieč »narod« znači sve one, koji nisu gospoda i da su po narodnom shvaćanju gospoda svi oni, što lagodno živu, to jest malo rade a mnogo uživaju.«

Mađaronska metoda i organizacija poznate su svima: stranka koja ima devet desetina *biranih* narodnih zastupnika, i to već punih dvadeset godina, n e m a u čitavoj Hrvatskoj ni jednog svog nečinovničkog pouzdanika, ni jednog svog kluba; ona za cijelo to vrijeme nije držala ni jednog dogovora ili skupštine *svojih pristaša* a nema nikakvog, baš nikakvog svog glasila na hrvatskom jeziku, nikakve, naprosto nikakve političke literature. Tko uza sve to još nije znao kakva to čudotvorna moć drži mađarone u većini i na vladi, taj je to naučio iz nedavnog govora grofa Tisze koji je posve iskreno rekao da Mađari — dajući za hrvatski proračun tri milijuna kruna više — učvršćuju zapravo onu hrvatsku stranku koja je sva zadahnuta mađarskom državnom mišlju.

No, naša se opozicija — priznaje Radić⁷⁴ — ne može i ne smije ni usporediti s mađaronstvom *kad se radi o misli koju ispovijeda i o pravima što ih brani*. No zato je između opozicije i mađarona vrlo mala razlika kad se radi o političkoj akciji. I u opoziciji računa se ponajviše, pa i isključivo samo s *onima* koji imaju neki utjecaj.

»Ima naime još uvijek — piše Radić⁷⁵ — iskrenih naših rodoljuba, koji sviestna seljaka drže bezobraznim, i koji su uvjereni, da se među narodom dade raditi jedino starčevićanskom metodom, koju je Frank do užasa usavršio, metodom, kojom se protivniku dovikne, da je izdajica, a potajno se o njem širi, da je — »prodana mješina.« Ali nas je, hvala Bogu, sve to više i takvih, koji takvu metodu držimo isto tako pogubnom, kao i svaki pritisak odozgo. Vjerujući u ljudski razum u obće, a u bistru i zdravu pamet našega seljačtva napose, namećemo si prije svega dužnost, da narod što bolje upoznamo, da od njega učimo, da ga poučavamo i branimo i tako da mu pomalo pomognemo stvoriti direktivu za sav njegov *javni* život počevši od odnošaja u občini pa do odnošaja prema vladi i državi. Tu narodu treba mnogo nove pojmove i uredbe protu-

⁷³ Isto, 462.

⁷⁴ Isto, 463.

⁷⁵ Isto, 463—464.

mačiti, uputiti ga u zakon i utvrditi ga u vjeri, da ovim svojim opravdanim potrebama može zadovoljiti i bez krvi, dapače samo tako, ako ne bude o krvi *govorio* a po tuđoj volji radio.«

Radić uspoređuje mađaronsku organizaciju s organizacijom u opoziciji i dolazi do zaključka da su obadvije »organizacije« slične kao jaje jajetu, te je razlika samo u svrsi i u težnjama, donekle i u sredstvima, no nipošto u cijeloj političkoj metodi, u čitavom postupku prema narodu.

»*Naroda se mađaroni boje; boji ga se* — tvrdi on⁷⁶ *i većina naše starije i mlađe opozicionalne gospode, a ako ga se ne boji, ne drži do njega ništa, ili vrlo malo, baš kao i mađaroni. I kao što su neki vojnički mudraci strepili pred mišlju, što će biti, kad »svaki prostak« bude znao vladati puškom, tako i naše političke mudrace plaši utvara: Što će biti, kad svaki muž bude imao pravo glasa. I u tom strahu sva se organizacija provodi po uzoru sekte: stvori se »jezgra«, a ta prima samo prokušane, pouzdane i sebi posvema odane pristaše. Koliko je tko odan narodnoj stvari, narodnoj misli, za to se ne pita, dapače odanost narodu i požrtvovnost narodnom poslu bez odobrenja sekte, najveće je zločinstvo, pravo izdajstvo. I tako smo doživjeli baš ovih dana, da su isti ljudi, radeći istu stvar, bili danas osvetnici hrvatskoga naroda, a sutra prosta svjetina, biesna rulja, nahuškana fukara.*

Jasno je dakle, da ni mađaronski, ni mnogi opozicionalni stariji i mlađi prvaci, nemaju nikakvoga baš nikakvoga sigurnoga mjerila, po kom bi narod prosuđivali, nikakve ustaljene misli-vodilje, ni prokušane metode, prema kojoj bi s narodom postupili i da pogotovo ne osjećaju nikakve potrebe, da već jednom i narod upute i u sredstva i u ciljeve svoje politike. Kako da se onda čudimo, što se u nas ili narodu laska, ili mu se hoće zapovijedati. U nas se na ime istom pomalja to mišljenje, da se pravo na narodno vodstvo stiče samo radom na narodnoj prosvjeti i u narodnoj obrani. Tko je uvjeren o tome, da je naš seljak »zalupan«, »glupan«, ili da je »marva«, taj bi *sam morao odkloniti* svaku počast i svako priznanje u *takvu narodu*, umjesto da si drzko prisvaja vodstvo nad njim samo za to, što može narodnim *jezikom* eventualno i svaki dan štampati veliki komad papira.«

»I uza sve to, a možda baš zato — tvrdi dalje on⁷⁷ — a uzprkos stoljetnomu tlačenju i domaće vlastele i tuđinske soldateske, naš je seljački svijet sposoban za svaku organizaciju i za svaku akciju. Seljaci su najpouzdaniji opozicionalni izbornici, najrevniji čitatelji, pa i kupci naših novina i knjiga i najsposobniji pomagači za naš gospodarski preporod i za našu narodnu obranu.«

Obračunavajući tako sa starim strankama i njenim vođama, Radić ističe da bi mađaroni i sada seljački svijet — koji je u ovih dvadeset godina daleko pokročio u znanju i u svijetu — rado zaveli praktičnim »radom« bez slobode i bez vjere; došljaci-latinaši zaustavili bi ga vjerskom disciplinom; opozicionalno vodstvo napokon obično i ne misli na drugo nego da se na seljačkim leđima pokaže svojoj klijenteli, a da pored toga ubire lovorike slave i požrtvovnosti. Mađaroni hoće da izrabe narodnu bijedu; tuđinci-latinaši narodno vjerovanje; opozicionalni vođe narodni patriotizam a svi skupa seljačku neukost i poniznost. Zato ni jedni, ni drugi, ni treći ili nemaju pučkih listova, ili im ništa ne vrijedi;

⁷⁶ Isto, 466—467.

⁷⁷ Isto, 469.

zato im nisu po volji narodne skupštine; zato su protiv »prenaglog« širenja hrvatskih seljačkih zadruga; zato su naročito protiv toga da se organizira *Hrvatska seljačka stranka*.

»Imamo već desetak godina tri radničke stranke: socijalno-demokratsku, kršćansko-socijalnu i starčevićansku — piše Radić.⁷⁸ Gledamo na svoje oči, gdje se već organizuju i pisari i dnevničari, dok primjerice odvjetnici i liečnici već odavna budno paze na *svoje stališke interese*. Svi znamo, da nijedan stališ, osim ratarskoga, ne živi od direktnoga produktivnoga rada, od zemlje i da se za to interesi ostalih stališa često križaju, dok za jedino seljačtvo vrijedi pravilo: Što je jači i zdraviji korjen, to bolje uspieva stablo. Ratarstvo *kao jedna cjelina* (dakle nipošto možda samo veliki posjed) temelj je ne samo čitavomu narodnomu gospodarstvu, nego i sveukupnomu kulturnomu napredku. I za to, što je seljak bogatiji, naobraženiji i slobodniji, ili inače, što je bolje seljaku, to je bolje i svima onima, koji njegovu muku prerađuju, ili inače indirektno od njega živu. I premda je tomu tako, nije se kod nas do danas ni pokušalo s organizacijom seljačke stranke.

Što nije bilo, to sada nastaje. Seljačke stranke ne treba istom osnovati. Ona je stara kao plug i brana, a jaka je i brojna gotovo kao sav narod, naročito kod nas Slavena. To je tako istina, da se u nas već odavna govori i piše: seljački *narod* i svima nam to i liepo i pametno zvuči, dok je u našim prilikama i smiešno i naduto pisati: radnički *narod* u smislu, kako se i piše: *narod tvorničkoga radništva*.

Kad je tome tako — nastavlja on⁷⁹ — posve je prirodno i opravdano što se napokon pristupa organizaciji *Hrvatske seljačke stranke*. Mađaroni nisu nikada ni bili stranka; frankovci su sekta; »realisti« nisu nikada ni bili posebna politička skupina, a danas su većinom — protivno svom boljem uvjerenju — u novinarskoj službi dnevnikâ koji su više od nevolje nego od volje glasila *Hrvatske stranke prava*. Ona nema, dakle, ni komadića papira kao svog glasila i njene inteligentne pristaše daleko više veže negacija: opozicija protiv mađaronstva i protiv frankovštine, nego potanko izrađeni program rada, nego ustaljena politička metoda i taktika.

»Ta nije li žalostno — kliče Radić,⁸⁰ — da hrvatska stranka prava od svoga postanka živi s one četiri rezolucije od 29. siečnja 1903., rezolucije, koje sam, sad je to važno znati, sastavio ja, naglasujući, da bez četvrte točke, koja stranku proglašuje *novom*, nitko od mlađih ljudi ne može i neće stupiti u nju. Nadalje treba znati i to, da je i onaj poznati zaključak stranke od 17. listopada 1903., kojim se u interesu narodne obrane frankovcima zakrčuje put u središnji odbor, gotovo doslovce moje djelo, i da je napokon posljednji organizacioni statut g. Dra. Derenčina također moj sastavak. A ovo su sve samo *riječ*; pa gle, hrvatska stranka prava tj. njezino vodstvo, ne zna ili neće narodu ni dolično progovoriti, a kamo li da promišljeno i odlučno za narod radi.

Ali što velim, da vodstvo neće ili ne zna. To vodstvo *ne može* ni narodu govoriti, ni za narod raditi, jer naših javnih prilika ne prosuđuje s jedinoga izpravnoga gledišta, s *gledišta životnih interesa našega seljačtva*. To dobro

⁷⁸ Isto, 470.

⁷⁹ Isto, 470—471.

⁸⁰ Isto, 471.

znade svatko, tko se iole bavi politikom, pa se ipak većina naših ljudi čudi dosadašnjemu neuspjehu opozicije, umjesto da si priznamo, kako je pravo čudo, što uz takvu politiku, koja »za narod« radi bez naroda, nismo posvema propali.«

Sva je sreća — ističe Radić, uvijek optimističan u svojim prognozama⁸¹ — što je narodni pokret prošle godine (1903) otvorio mnogima oči, te danas čitava četa starije i mlađe inteligencije [!] odlučno izjavljuje da će svaku politiku i svakog političara prosuđivati jedino po tome, koliko i kako se brine za naše seljaštvo. Ta demokratska narodna inteligencija — u kojoj se naročito ističu neki mlađi svećenici — bit će vodstvo *Hrvatske seljačke stranke*.⁸² A pristaše? — pita se on. Svi seljaci koji uz živu vjeru u Boga i uz neopisivu svoju nevolju znaju već i samostalno misliti o sebi i o selu, o općini i domovini, tj. svi oni koje knjige i svijet naučiše da je upravo *ratar* pravi gospodin, i to ne samo na svom dvorištu i kod svog ognjišta — što su znali i naši starci — nego i na svakom zboru i pri svakom izboru.

A program? A taktika? A sredstva za akciju? — pita dalje Radić.

»Hrvatska seljačka stranka kao stranka narodna, a ne samo stališka — odgovara on⁸³ —, usvaja sve naše političke ideale a naročito ideal što veće samostalnosti i cjelokupnosti hrvatske države. Ali osim toga političkoga ideala još je tu ideal naše narodne slavenske kulture i što boljega socijalnoga uređenja. K tomu trostrukomu idealu dolazi se polagano i mučno prema osnovi, koja se stvara iskustvom, praksom. I za to hrvatska seljačka stranka ne počinje svoje organizacije zagrebačkim dnevnikom, zvučnim programom i proglasom na narod. Potrebe svoje osjeća već stoljeća, ciljeve spoznaje od nedavna, a od nedavna uči se i svojoj taktici i pribire sredstva za akciju. U toj će akciji stvarati svoj aktuelni životni program, u njoj će pokazati taktiku posvema različnu od dosadašnje: prema tuđincima nepomirljivost, radikalizam, a prema svojim susretljivost, oportunitizam. U akciji će se otkriti i velika njezina snaga, koja će se naravski najmanje vidjeti iz dugih govora u praznoj sabornici i iz maljušnih polemika u velikim novinama. Za tu se stranku možda još godinu, dvie ne će znati na *zagrebačkim ulicama*, ali će za to njezini gusti redovi poosvajati i najzabitnije hrvatske obćine, i svuda, gdje je živa vjera, opet uzkrisiti nadu u pravicu, a i u najstrašnijoj biedi, naći izvor uzajamne pomoći, napredka i slobode.«

⁸¹ »Uzalud neki političari, poput sajamskih komedijaša — pisao je on — bubnjaju pred svojom panoramom, u kojoj se na njemačko staklo može za mali novac vidjeti Velika Hrvatska; uzalud službena čeljad dokazuje, da će sve biti dobro, ako ostanemo mirni i ako se posvema povjerimo prekodravskoj braći; slabe je koristi i od poziva na križarsku vojnu protiv nevjernika, jer svatko zna i vidi, da se hvala Bogu svaki od nas može slobodno moliti, kako hoće i koliko hoće, ili točnije kako zna i koliko može. I tako se *svuda po Hrvatskoj približuje naše političko proljeće* (podvukao B. K.), jer se napokon novim plugom i sigurnom rukom zaorala brazda u plodnu, ali zapuštenu njivu hrvatskoga puka.« (Hrvatska pučka seljačka stranka, *HM*, god. IV, sv. 4, u Zagrebu, za siječanj 1905, 172)

⁸² Inteligencija u Hrvatskoj nije tada prihvaćala Radićeve poglede i namjere, što se vidi i kod opadanja broja pretplatnika *Hrvatske misli*. Mnogo kasnije (1910) Radić je u Saboru priznao da »selj. stranka, budući do danas nema u inteligenciji niti 100 pristaša...«

⁸³ Isto kao bilj. 80, 472.

Međutim: zapreke na koje će stranka naići u svom radu bit će veće i mnogobrojnije nego za ikoju drugu stranku jer će njena pobjeda biti potpuna pobjeda ne samo hrvatskoga narodnog i državnog prava nego i slavenske napredne misli u Hrvatskoj. Jedna od tih zapreka časovito je najbliža, najveća i — najžalosnija, a to su predrasude naše opozicionalne inteligencije i Radić obećaje da će stranka najprije navaliti na te predrasude jer je očito i sigurno da će se one i same raspršiti kad se jednom pokaže da *Hrvatska seljačka stranka* nije ni stara stranačka smutnja, ni nova politička trzavica nego da je to već odavna potrebna narodna koncentracija odozdo, koja će socijalizam zapriječiti svojim agrarnim programom, srpsko pitanje riješiti svojim naprednim slavenstvom, a klerikalizam savladati svojom živom vjerom da je to uistinu jedini siguran izlaz iz današnjeg meteža i rasula.

Dva mjeseca kasnije Radić objavljuje novu raspravu⁸⁴ u kojoj raspravlja o rasulu starih stranaka, o imperativu da nova stranka bude upravo seljačka, te, na kraju, o programu i taktici *Hrvatske seljačke stranke*. Otklanjajući stare stranke, Radić piše da mađaroni kao da ni nemaju uvjerenih pristaša; obzoraši su upali između mađaranskog nakovnja i pravaškog kladiava; pravaši nisu postali jaki i popularni zbog svoje *teorije* o slavosrbima nego zbog *prakse*, kojom su i grofa Khuena znali maknuti iz sabornice. No, i u njihovoj je praksi nastupila velika promjena na gore otkad je stranku njen drugi utemeljitelj (A. Starčević) razdvojio, pa je matica stranke ostala bez vodstva, a nova »Čista stranka prava« došla pod vodstvo dra Franka, čovjeka negativna, koji rastvara javni život. Pošto su obzoraši prestali biti parlamentarna stranka (1892) prihvatit će najprije sporazum, a onda i jedinstvo sa *Strankom prava*. Međutim umre Rački (1894), a jedinstvo se razbi na imenu jer je *Stranka prava* bila tada tako jaka da je svoje ime mogla nametati, a obzoraši još ne bijahu tako slabi da bi mu se morali pokoriti. No, kad je nato *Stranka prava* raskolom i međusobnim »sedmogodišnjim ratom«⁸⁵ oslabila, došlo je najprije do fuzije pravaša i obzoraša pod neutralnim imenom »*Hrvatske opozicije*« (15. siječnja 1902) a onda je diplomatskoj vještini M. Derenčina i Š. Bresztyenszskog uspjelo da se prihvati ime *Stranke prava* uz dodatak »hrvatska«, pod uvjetom mlađih ljudi da se stranka ima smatrati novom (29. siječnja 1903). U svakom slučaju, zajedničko obilježje svih stranaka bez razlike jest — po Radićevoj ocjeni — strah pred narodom. Taj strah glavna je oznaka stare kabinetske politike koju je Starčević neumorno, dosljedno i oštro žigosao kao »slavosrpsku petljaniju«, a bolje bi kazao da je to gospodska, ili, još točnije, aristokratska petljanja. No, kolikogod je Starčević bio protiv toj »slavosrpskoj petljaniji«, ipak je u jezgri i on bio za kabinetsku politiku, to jest za pregovaranje s kraljem. Za njega nije ništa postojalo: ni Slaveni, ni Srbi, ni Austrija, ni Mađari kao faktični gospodari ne samo u Ugarskoj nego i u Hrvatskoj nego je tu bio samo *hrvatski* kralj u Beču s kojim Hrvatska — po njemu — mora ravnopravno ugovarati, a pored njega i historijska hrvatska saveznica Ungarija s kojom se Hrvatska imala zajednički od Austrije tako odijeliti da bi bilo manje veza između Pešte i Zagreba s Bečom nego između Pešte i Zagreba s Pekingom!

⁸⁴ K. osnivanju hrvatske seljačke stranke, *HM*, god. III, sv. 10, u Zagrebu, mjeseca srpnja 1904, 577—590.

⁸⁵ Tj. raspravama između »čistih« i »nečistih« u razdoblju 1895—1902.

»Nije dakle bilo — tvrdi Radić⁸⁶ — nikakve bitne razlike u političkoj metodi među mađžaronskim, obzoraškim i pravaškim vodstvom, jer je i prvo i drugo i treće vodstvo s narodom računalo samo kao s masom, koja ima služiti nekim višim interesima, za koje i ne zna i kojih ne razumije. I zato se nije čuditi, što su kod nas do danas ostali u kreposti svi austrijski patenti: ta po njima se globi i zatvara samo seljačtvo, a od inteligencije tek koji »mladi pretjeranac«, koji se već brzo opameti. Nije čudo ni to, što nam se narod počeo gospodarski razsipati, što su nam tuđinci [Nijemci i Mađari] poplavili cielu doljnu Hrvatsku i što su nam čitavi krajevi opustjeli biegom seljačtva iz domovine, a da i najpopularnija, dakle narodu najbliža stranka nije o svim tim pojavama ni viećala sve do trsatske skupštine godine 1897.«

Upravo posljednjih godina doživjela je ta kabinetska politika potpuni bankrot: mađaroni ne mogu više u Pešti ništa postići svojim prijateljstvom, pa ni svojom odanošću mađarskoj državnoj misli; bivši obzoraši u Beču su posvema nemoćni te njihovi »saveznici« ne žele više primati ni njihove tužbe; pravaški prvaci — ukoliko su još živi i politički aktivni — okreću se danas sad s mađaronima k Pešti, sad s obzorašima k Beču ili Rimu, te je njihova kabinetska politika najjadnija, jer nema ni tradicije, ni veza, ni informacija.

Ističući potrebu sloge sa Srbima, Radić ističe da jedino naš seljak pojmi odmah da Srbin ne može Hrvat u biti narodni neprijatelj, kad bi to i htio ako istodobno nije i srpski izdajica budući da tamo gdje su jedan jezik i jedna domovina, pa prema tome identični kulturni i gospodarski interesi, tu je i svaka politička razlika samo umjetno načinjena.

»Naša inteligencija i mađžaronska i opozicionalna — piše on⁸⁷ — tako je mržnjom na Srbe zaslijepljena, da će se na pravi put vratiti istom onda, kad se uvjeri, da se mržnjom ne smije ni približiti našem seljačkomu krovu; jer ta mržnja i jest onaj plamen, koji naša sela pustoši, da na mjesto njih niknu mađžarske i njemačke naseobine. No da svega ovoga nema, dovoljan je prirodni razvoj najnovije evropske povijesti, da nas uvjeri, kako kod nas Hrvata samo seljačka stranka može biti prva i glavna narodna predstavica. Politički naime razlog jest u tome, da stare političke faktore zamienjuju novi. Plemstvo i svećenstvo zamienjuje »treći stališ« ili građanstvo, a sa ovim se danas usporedno otimlje o političku vlast »četvrti stališ«, ili radništvo. Kod nas Hrvata nema ni pravoga građanstva, ni pravoga radništva toliko, da bi treći i četvrti stališ mogli voditi naše javne poslove. Zato kod nas još i danas među mađžaronima vlada šaka plemića, a u opoziciji odlučan doduše i vrlo zaslužan, ali prema čitavomu narodu odviše malobrojan i težkoj našoj političkoj zadaći sam za sebe nedorasao stališ svećenički. Istina, da svećenicima pomaže jedan dio odvjetnika, pak ovaj ili onaj profesor ili liečnik, te su svjetovnjaci iz ovih triju stališa opoziciju redovno vodili, pa ju i danas vode. Toj visokoškolovanoj gospodi pridružilo se nešto trgovaca i obrtnika, pak onda sve to više i seljačtvo, ali i obrtnici i trgovci, a pogotovo seljaci bili su, a i danas su, svim našim strankama samo politički, naročito glasovni materijal. Prema tomu nijedna naša stara stranka nema, a i ne može imati stališke jezgre, jer osim seljačtva pravoga stališa kod nas ni nema. A stranka bez stališke jezgre, to znači stranka

⁸⁶ Isto kao bilj. 84, 582.

⁸⁷ Isto, 585—586.

bez realne, bez sbiljske podloge, stranka bez obzira na obće životne potrebe, stranka pod vječnim uplivom maljušnih interesa pojedinih osoba, pojedinih klika i takvih društvenih skupina, koje su poput preživjeloga plemstva više kaste nego stališi. Ako dakle hoćemo još za vremena imati tako *jaku* stranku, koja će svojim *razborom* i svojom *snagom* moći i naša uzakonjena prava obraniti i opravdane naše potrebe i težnje uzakoniti, valja nam organizovati *narodnu* stranku s takvom *stališkom* jezgrom, koje ima *na milijune*, a to je *samo naše seljačtvo*. Za takvu *narodnu stališku* stranku neće trebati agitovati u ime ove ili one političke težnje, jer će za nju agitovati *sav naš život*, osobito naša gospodarska zapuštenost, naša zaostalost u praktičnom zvanju (nipošto u kulturi) i naša ustavna zakržljaloš. Pristaše će takvoj stranci dolaziti danomice na tisuće, ili bolje: oni su već svi tu, jer *seljačka* je stranka već danas najjača stranka u Hrvatskoj i među Hrvatima.«

Potpun stranački program mogu imati samo one stranke koje su bar desetak godina djelovale u javnom životu — zaključuje Radić.⁸⁸ *Seljačka stranka* (HPSS) tek sada se javlja na poprištu narodnog rada i nije voljna da svoj program popabirči iz tuđih programa nego iz vlastitog rada i iskustva. Stoga je posve prirodno što će provoditi svoju organizaciju na temelju onih glavnih misli i zahtjeva što — po mišljenju njenih osnivača — izvire iz narodne duše ili ih nameću posvema nove prilike života. Pri tom stranka otklanja svaku upotrebu nasilja i njeno je osnovno načelo da se bori samo ustavnim sredstvima, odnosno ako ustavnih nema, samo pisanom i živom riječju, riječju muževnom i odvažnom, do potrebe i bez obzira na posljedice. Borit se valja i činom, i to plugom i motikom, udruživanjem i javnim sastajanjem, skupnim peticijama i prosvjedima, no nikada ni pod kojom izlikom i u nijednu svrhu kakvim mu drago materijalnim oružjem, bio to kamen ili bomba, batina ili puška, kolac ili sjekira!⁸⁹

»Naše je nepokolebivo uvjerenje — ističe Radić⁹⁰ —, da je malomu narodu samo toliko budućnost sigurna, koliko je u njem političke zrelosti, koja najprije traži, da za domovinu danas onako živimo, kako smo nekada umirali za nju. Nama dakle nije ustavnost samo plašt, kojim bismo se sakrivali pred odgovornošću, nego je to takvo naše uvjerenje, kojim kanimo zadahnuti sveukupno hrvatsko seljačtvo, učeći ga, primjerice, da je slobodan seljački glas jači od puške, jer je sviestan narod uvijek nad svojom vladom, a nije pod njom.«

No, poznato je da slobode nema bez nekog stepena gospodarskog blagostanja, pa zato s ustavnom sviješću valja dizati gospodarsku snagu seljačtva, i to tako da se svaki zahtjev stranke obazire na narodno gospodarstvo uopće, a na seljačko gospodarstvo napose. Štoga dakle zastupnici stranke budu branili ili predlagali u novinama, na skupštinama ili u Saboru, nastojat će — obećaje Radić⁹¹ — da se tim što manje prazni seljački džep, a ako se već prazni, da to bude na očiglednu korist čitavom narodu, a posebice njegovoj

⁸⁸ Isto, 587.

⁸⁹ To je tipična Radićeva postavka. Razvija je na mnogo mjesta; tako na primjer u prilogu: Za napredak bez revolucije proti aristokratizmu (*HM*, god. IV, sv. 1, u Zagrebu, za listopad 1904, 1—20); Proti tiraniji i proti revoluciji (*HM*, god. IV, sv. 6, u Zagrebu, za ožujak 1905, 241—253) i drugdje.

⁹⁰ Isto kao bilj. 88, 587.

⁹¹ Isto, 587—588.

seljačkoj jezgri. Jednom riječi, *stranka je i gospodarska i kulturna i ustavna i državopravna.*

Kao *gospodarska stranka* HPSS borit će se:

»1. Da naš seljak ništa ne mora jeftinije prodati, nego što njega samoga stoji; zato ćemo tražiti takve trgovačke ugovore, koji neće preko granice pustiti toliko tuđega žitka i blaga, da seljak sve mora prodati u bezcjenu.

2. Nijedan državljanin, a osobito seljak ne smije bez svoje krivnje doći na prosjački štap; zato se mora stvoriti zakon, koji će najpotrebniji dio pokretnoga i nepokretnoga imetka osigurati pred svakom javnom i privatnom dražbom.

3. Državni prihodi moraju se najviše trošiti za one, od kojih i dolaze; zato se državnim novcem mora ustrojiti seljačka banka, koja će davati ratarima jeftine zajmove i koja će uz točno određene uvjete preuzimati sve seljačke i lihvarske dugove.

4. Budući da politička uprava često odlučuje o životnim gospodarskim interesima, moraju svi upravni, a naročito obćinski činovnici imati temeljitu gospodarsku naobrazbu.

5. Budući da su činovnici narodni službenici, a nisu narodni gospodari i budući da je ratarstvo takvo zanimanje, kojim se narod bavi samo u određenu godišnju dobu, ima se stvoriti zakon, po kom će se seljak samo u zimsko vrijeme smjeti zatvoriti radi prestupka i prekršaja, a u svako vrijeme samo radi zločina; isto se tako imaju ukinuti sve globe i posebna plaća za komisije, za koje neka se uvede samo dužnost podvoza.

6. Zemljarina neka se ukine, jer se ne da pravedno razdieliti, a državne potrebe neka se pokrivaju potrošarinom, osobito na žestoka pića.«⁹²

Kao *kulturna stranka* zahtijevat će slijedeće:

»1. Da se nađe način, kako će se svi učitelji i sve učiteljice bez mjesta svake godine zaposliti barem kroz nekoliko mjeseci i to sa svrhom, da se broj nepismenih ljudi što više i što brže umanju.

2. Da se sve škole u obće, a pučke napose, stave na narodni slavenski temelj i da se čitanke tako uredi, da se u višim razredima pučke škole (od petoga) djeca priuče i slovenskom i bugarskom štivu, a u nižim razredima srednjih škola češkom, poljskom i ruskom jeziku. Matura se ima svuda ukinuti, broj nepraktičnih srednjih škola umanjiti, a strukovne (praktične) škole za ratarstvo, obrt i trgovinu osnovati po svoj Hrvatskoj, ali na takvom temelju, da iz njih ne izlaze samo pisari i dnevničari.

3. Štipendiji se imaju davati u prvom redu za slavenska sveučilišta u monarhiji.

4. Na hrvatskom sveučilištu u Zagrebu ima se osnovati stolica za slavensku etnografiju, za komparativno slavensko državoslovlje, za slavensku modernu književnost i za povjest preporoda slavenskih naroda. Uz političku ekonomiju imaju ovi predmeti biti obligatni za slušatelje sviju fakulteta.

---

⁹² Isto, 588.

5. Škola ne smije biti vjerski indiferentna, ima dapače biti kršćanska, ali svaki klerikalni prohtjev mora se iz nje odstraniti, poticao on s katoličke ili s pravoslavne strane.«⁹³

Kao *ustavna stranka* tražit će:

»1. Posvemašnju reformu gradskih i seoskih občina u pravcu autonomije i bez današnjega prenesenoga djelokruga.

2. Neka se stvori zakon, po kom se osim točno navedenih slučajeva kaznenoga postupka nitko ne će moći bez pravomoćne osude ni za jedan čas zatvoriti.

3. Neka se zakonom zajamči podpuna sloboda štampe, sloboda sastajanja i udruživanja.

4. Neka se uvede obće izborno pravo, i to ovako:

a) Glasanje je obvezatno i tko jednom ne glasuje, bilo sam, bilo po punomoćniku, gubi pravo glasa na tri izborna razdoblja, b) Glasovi se računaju tako, da i znatnije manjine budu zastupane, c) Oženjeni ljudi imaju dva glasa, a otci obitelji tri, d) U gradskim občinama uvodi se obće pravo glasa i za žene, koje glasaju neposredno.«⁹⁴

• Kao *državopravna stranka* tražit će:

1. Da se habsburška monarhija promieni u podunavsku federaciju i da ta federacija stupi u što tiesniju trgovačku i političku vezu sa svim balkanskim državama osim Turske, a prema svim susjednim vevlastima da bude neutralna.⁹⁵

2. Da Hrvatska nema nikakvih posebnih zajedničkih poslova s Ugarskom, a zajedničke poslove ciele monarhije da rješava posebno savezničko vieće, u kom će Hrvatska biti zastupana ravnopravno Ugarskoj.

3. Dok postoji današnje ustrojstvo monarhije, ima se prekinuti financijalna nagodba s Ugarskom i kod autonomne vlade u Zagrebu urediti posebni gospodarski i financijalni odsjek.

4. Dok Hrvatska nema ni spomenutih ustavnih slobostina, ni gospodarsko-financijalne samostalnosti, ne smije se u obćem hrvatskom interesu tražiti sjedinjenje s Dalmacijom, koja je po historijskom i po pozitivnom hrvatskom državnom pravu nerazdielivi dio hrvatske države, a isto tako i s hrvatskoga i s obćega slavenskoga gledišta ne smije se tražiti spojenje Bosne i Hercegovine, koje današnju Hrvatsku najprirodnije dopunjuju i koje joj djelomice i po historijskom pravu i po sviesti istokrvnoga naroda pripadaju; kod federativnoga preustrojstva monarhije slovenske zemlje i Istra imaju se dobrovoljno sdružiti s kraljevinom Hrvatskom.

5. Za Rieku mora se već danas započeti najodlučnija borba i to tako, da riečki Hrvati po zakonu izaberu dva zastupnika za hrvatski sabor, makar gradsko riečko zastupstvo izbora ne razpiše; u Međumurju ima se među seljačtvom širiti sviest, da je to pravno sastavni dio Hrvatske.«⁹⁶

---

⁹³ Isto, 588—589.

⁹⁴ Isto, 589.

⁹⁵ O tome objavljujem posebnu raspravu na drugom mjestu.

⁹⁶ Isto kao bilj. 94, 589—590.

Ukratko: taktika stranke u državopravnim pitanjima — zaključuje Radić⁹⁷ — ima biti umjerena, u ustavnim i gospodarskim radikalna, u kulturnim sad umjerena, sad radikalna.

Ta je osnova bila — na jednom pouzdanom sastanku održanom 15. lipnja 1904. — u svom prvom dijelu (kritika starih stranaka) pretresena i jednodušno usvojena; u drugom dijelu (zašto upravo seljačka stranka?) temeljito raspravljena i odobrena (izuzevši dva glasa), a i njen treći dio (program i taktika stranke) bio je prihvaćen kao osnov na kome se mogu dalje izgrađivati program i organizacija *Hrvatske seljačke stranke*. Na slijedećem će pouzdanom sastanku — izvještava sâm Radić⁹⁸ — ta odštampana osnova poslužiti kao baza za diskusiju; više se ne će raspravljati ni o obilježju ni o imenu stranke nego će učesnici pretresati uz program i potanko izrađeni pravilnik za organizaciju vodstva, pristaša i štampe. Na kraju Radić navodi da kod osnivanja *Hrvatske seljačke stranke* najživlje sudjeluju: Perislav Ljubić, urednik *Podravca*, dr Svetimir Korporić, urednik *Hrvatskog naroda*, dr A. Radić, urednik *Doma*, St. Radić, urednik *Hrvatske misli*, Josip Stiić, veleposjednik, dr Benjamin Šuperina, odvjetnik, Iso Velikanović, urednik *Knuta*, dr Božo Vinković, odvjetnik i narodni zastupnik.

St. Radić je stao obilaziti teren⁹⁹ pa je tako sredinom kolovoza održao tri »pouzdana sastanka« u Novigradu, Molvama i Virju i na njima izložio one glavne misli koje se imaju smatrati kao »prvo sjeme« *Hrvatske seljačke stranke*.¹⁰⁰ Pripreme su napredovale a manji dio štampe u Hrvatskoj (*Dom*, *Hrvatska misao*, *Hrvatski narod*, *Podravac*) podržavao je nastojanja braće Radić da formuliraju program,¹⁰¹ pri čemu je stariji brat Ante preuzeo pretežni dio posla, radeći najviše na programu i njezinu tumaču.¹⁰²

⁹⁷ Isto, 590.

⁹⁸ Isto, 590.

⁹⁹ Radić je mnogo kasnije (1918) u Saboru rekao da se novinama ne stvaraju stranke nego »apostolski«: svi osnivači pravih stranaka upoznavali su sve ljude oko u oko, licem u lice, idući od sela do sela, od grada do grada!

¹⁰⁰ *HM*, god. III, sv. 12, u Zagrebu, početkom rujna 1904, 762—765.

¹⁰¹ »Četiri lista: ‚Dom‘, ‚Hrvatska Misao‘, ‚Hrvatski Narod‘ i ‚Podravac‘ pisahu stalno u tom smislu — piše Radić a ja sam držao o toj stvari sa seljačtvom liepi niz pouzdanih dogovora naročito u Podravini. Boraveći na dva maha poduže u Dalmaciji, uvjerih se, da će biti najsgodnije, ako se za seljačku stranku i u imenu kaže, da je pučka (demokratska), dakle obće narodna, a ne samo staležka stranka. Naknadni izbori za sabor u Zlataru, Ivancu, Biškupcu i u Doljnjem Miholjcu potakoše nas osnivače seljačke stranke, da svoj rad pospješimo. Osim toga uvidjesmo, da bi i ujedinenje naših glavnih dvaju listova (‚Doma‘ i ‚Hrvatskoga Naroda‘) narodnoj politici slabo pomoglo, ako se prije toga barem istodobno ne počne najjača stranka u Hrvatskoj i formalno organizovati.« (*HM*, god. IV, sv. 4, u Zagrebu, za siećanj 1905, 187).

¹⁰² »Osnovu za program seljačke stranke sastavljao je (A. Radić) doduše zajedno s drom. Korporićem, s drom. Šuperinom i sa svojim bratom Stjepanom, ali prvi tumač k programu napisao je sam, a i drugoga tumača po prilici polovicu.« (R a d i ć, *Devet seljačkih zastupnika*, 43).

O Anti Radiću v. Ljubica Vuković-Todorović, *Hrvatski seljački pokret braće Radića*. Knjiga I. Seljački pokret: Antun Radić, Beograd 1940; Stjepan Kranjčević, Ante Radić. Njegov život, rad i misli, Zagreb 1940; Božidar Murgić, *Život, rad i misli Dra Ante Radića*, Zagreb 1937.

Sâm početak nove stranke izgledao je ovako: na jednom dogovoru o eventualnoj fuziji *Doma* i *Hrvatskog naroda*¹⁰³ 5. prosinca 1904. rekao je Ante Radić — kome je, očigledno, dozlogrdilo da neprekidno sastanče i diskutiraju — da su pred njima dva puta: ili će se odmah složiti da formiraju privremeni odbor za osnutak stranke i pismeno se obavezati da će tu stranku osnovati, ili — da se razidu. Nakon kraće rasprave Antin je prijedlog bio prihvaćen i prisutni su potpisali slijedeći zapisnik:

»Sastasmo se u namjeri, da organizujemo Hrvatsku pučku seljačku stranku, koja imade biti osnovana na ovom temelju:

1. na naprednim mislima u smislu ozbiljnoga prosvjećenja i gospodarstvenog oslobođenja najširih slojeva narodnih, poimence seljačtva; 2. na osnovu narodnoga hrvatskoga jedinstva u skladu s kulturnom i gospodarskom uzajamnosti svih, a osobito južnih Slavena, te kojoj je u političkom radu sredstvo hrvatsko državno, historijsko i pozitivno pravo.«¹⁰⁴

Taj su zapisnik potpisali St. Radić, A. Radić, B. Šuperina, Sv. Korporić, M. Krištof i I. Gmajner.¹⁰⁵

Na prvoj sjednici glavnog odbora (privremenog) 22. prosinca, proširenog pozvanim pristašama stranke kao novim odbornicima, bio je prihvaćen program *Hrvatske pučke seljačke stranke*¹⁰⁶ dok su na sjednici 9. siječnja 1905. kojoj su prisustvovali i daljnji novi odbornici, svi prisutni potpisali program i donijeli odluku da se po prihvaćenom privremenom redu¹⁰⁷ pristupi organiziranju stranke.¹⁰⁸

Ante Radić objavio je početkom ožujka 1905. svoju raspravu pod naslovom *Pučka politika*¹⁰⁹ kao dio uvoda u program HPSS-e. U njoj, prvo, opširno objašnjava što je to gospodska politika koju Ante dijeli na staru (konzervativnu) i novu (liberalnu) ili pravu gospodsku politiku. Pri tom konstatira da »gospoda« svagda i svugdje imaju mnogo više prava i mnogo više slobode nego ostali narod. Jedno takvo pravo jest i to da vode politiku i vladaju cijelom državom i nad čitavim narodom. To je — prema Radićevu sudu — glavna misao gospodske politike. No, nova gospodska politika — uza sve svoje grijehe i pogreške — učinila je i dobra i olakšala put pučkoj politici. Iako nova politika daje vlast zapravo samo gospodi, ipak je daje i novoj gospodi, a te nove gospode ima svakim danom sve više — i tako politička vlast, prirodno, sve po malo prelazi u ruke onoga kome jedino pripada: cijelom narodu. To je zasluga nove politike. Ona je utrla put pučkoj politici i time što je postavila bar pravila da se političke stvari nemaju skrivati pred narodom, jer kakogod se danas, na primjer,

¹⁰³ *Dom* se doista spojio s *Hrvatskim Narodom* i početkom 1905. počinje izlaziti *Hrvatski Narod* kao tjednik.

¹⁰⁴ Stenografički zapisnici Sabora Kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije petogodišta 1908.—1913. Od I. do uključivo XXXVIII. saborske sjednice, od 12. ožujka do 23. svibnja 1910., svezak I, Zagreb 1910, 540.

¹⁰⁵ Radić je naveo na tom mjestu pogrešno »Julije« umjesto Ivan Gmajner. (Isto, 541)

¹⁰⁶ Program HPSS izašao je bez tumača 31. XII 1904. u *Hrvatskom Narodu*.

¹⁰⁷ Privremeni red za organizaciju HPSS, kako ga je odobrio glavni odbor na sjednici 9. siječnja 1905., odštampan je u brošuri *Hrvatska pučka seljačka stranka* (H. P. S. S.), Zagreb 1905, 50—51.

¹⁰⁸ Isto, 2.

¹⁰⁹ *HM*, god. IV, sv. 6, u Zagrebu, za ožujak 1905, 254—275.

i postupa s narodnim dohotkom, ipak se uglavnom zna koliko ga se ubere i kuda ide.

Pučka politika traži vlast za čitav narod, tj. za puk i gospodu. Radić priznaje da će biti uvijek ljudi pametnih i glupih, učenih i neukih, bogatih i siromašnih, jakih i slabih, pa ako su gospoda oni ljudi koji su pametni, učeni, školovani, pa možda bogati i jaki, — onda će gospode biti do vijeka. No, to nisu ona gospoda o kojoj želi raspravljati nego o gospodi, t.j. ljudima koji misle da rođenjem ili školovanjem ili bilo kakvim odjeljenjem od puka može steći i dobiti pravo da bude nad pukom, da mu budu gospodari. A pučka politika ne priznaje takve gospode ni ikakvih gospodskih prava. Zato Ante Radić i predlaže da protiv stare političke misli: da samo gospoda imaju pravo vladati, treba postavljati i širiti novu političku misao da vlast pripada čitavom narodu, dakle i puku, a protiv starog političkog reda i uredbi treba tražiti novi politički red i nove uredbe po kojima narod izdaje zakone a službenici su pod paskom ili kontrolom naroda. Pored toga, samo je po sebi jasno da puk ne će moći ništa ili vrlo malo, doklegod je neuk, neprosvijećen i siromašan. Zato je pučkoj politici, uz program, prva briga da puk prosvijeti i da mu sačuva i poveća imetak i blagostanje.

Sve naprijed rečeno vrijedi za pučku politiku svagdje na svijetu, no hrvatska pučka politika ima i posebnih svojih zahtjeva, i to tri najvažnija.

1. *Hrvatska pučka politika ima biti državopravna.* Pučka politika ne priznaje gospodi pravo da imaju vlast nad pukom, i tu je svejedno da li su to domaća ili tuđa gospoda. Budući da sada velikim dijelom tuđa gospoda vladaju ne samo nad hrvatskim narodom nego i nad hrvatskom gospodom, to je posve prirodno da hrvatska pučka politika ne priznaje tuđoj gospodi tog prava. Drugim riječima: *hrvatska pučka stranka* hoće da hrvatski narod stvori svoju državu. »Hrvatska će država — piše A. Radić¹¹⁰ — sezati tako daleko, kako daleko bude na okupu narod, koji će tu državu svojom voljom stvarati i stvoriti. Štoga i kolikogod naroda pristane uz hrvatsku politiku i svojom se voljom pridruži hrvatskomu narodu i domovini — to će biti hrvatska država. Kad ne bi bilo drugačije, mi bismo bili zadovoljni, kad bi narod zagrebačkoga zagorja stvorio hrvatsku državu, no još ćemo se više radovati, ako se hrvatskoj misli i državi pridruži sav narod našega plemena, kolikogod živi na okupu, pa bio on u Posavini, Podravini, Bosni, Istri, Dalmaciji i t.d. Što više, mi nemamo ništa protiv toga, ako se našoj državi uzhtjednu pridružiti i isti Arbanasi. No o tom nema govora, da bismo sanjali o tom, kako ćemo hrvatskoj državi pripojiti ili podložiti čitave zemlje protiv volji onoga naroda, koji u toj zemlji živi te na taj način htjeli stvoriti »veliku« njekakvu Hrvatsku.«

Tu je i državno pravo. O njemu je pala sramotna riječ — piše A. Radić¹¹¹ — da ne vrijedi ni lule duhana, što nije istina jer ono ne samo da je spomen na starinu naših djedova i naše domovine nego je još velikim dijelom stvar koja i danas stoji. »Tu je na pr. i dan današnji hrvatski *ban*, i to od tisuću i dviesta godina! Zar je to ništa? A hoćemo li segnuti samo petdeset godina natrag u našoj politici, eto nam pod rukama starih zakona i uredaba, bez kojih se ni današnji zakoni ni uredbe nikako ne razumiju. A mi smo kazali govoreći ono o gospodskoj vlasti, da se stvari u svijetu tako lako ne mienjaju i ne ruše,

¹¹⁰ Isto, 271.

— a to osobito vriedi u politici, gdje se sve nadovezuje jedno na drugo, pa se tako i naša politika upravo mora nadovezati na staro hrvatsko državno pravo: bez njega se u državnoj politici ne možemo ni maknuti pred svietom, a s njim vrlo lako, jer možemo kazati i pokazati: Mi smo tu već preko tisuću godina. Jednom riečju: Mi po našem državnom pravu imamo za sviet gotov krstni list i domovnicu, a ne trebamo ga istom tražiti.«

2. *Hrvatska pučka politika ima biti seljačka*, i to — po Radiću — s tri razloga.

Kod nas Hrvata, prvo, i nema drugog puka osim seljakâ jer imamo malo obrtnika i drugog građanstva što bi se htjelo brojiti k puku. Zato se može reći da je hrvatski puk — hrvatski seljak. To je ona cjelina u kojoj jedan kao drugi može ustati i složiti se protiv zle politike. Zato je seljaštvo gotova stranka, samo što je treba urediti, organizirati.

Kod nas Hrvata, drugo, seljak se više razlikuje od gospode nego drugdje. Drugdje, na primjer, seljaci nose gradsko odijelo dok naši nose narodno; drugdje gospoda ne govore toliko tuđim jezikom i ne vladaju se i ne misle toliko tuđinski kao u nas. Zato se naša gospoda više i odvrćaju od seljaka nego drugdje; zato je našoj gospodi još kako tako bliži radnik i kakavgod civilizirani čovjek iz puka — samo ako nije baš »prosti« seljak; zato je i bilo gospode koja nisu htjela da pristupe u seljačku stranku samo zato što je seljačka!

»A tomu je trebalo jednom učiniti kraj! — kliče A. Radić.¹¹¹ Mi puka bez seljakâ nemamo, — nema dakle ni pučke politike bez seljakâ. Hoćemo li dakle pučku politiku, — treba da jednim mahom preskočimo onaj jaz, koji dieli gospodu od seljakâ, treba da se gospoda počnu osjećati, da su sa seljacima jedno, — trebalo je u jednu rieč: da od gospode i seljaka postanemo jednom *narod*. A bez seljačke politike, u kojoj je na prvome mjestu seljak i opet seljak, — ne bismo do toga nikada došli.«

I treće: Mi nismo ništa ili — kako bi se u politici reklo — mi nismo činilac s kojim bi se moralo računati, a to nismo zato jer naša gospoda nisu činilac; ništa ne mogu osim — a i to možda plašljivo — da se pozivaju na zakon i hrvatsko pravo. A kako bi drukčije bilo kad bi ta gospoda mogla reći: To ne tražimo mi nego to traže stotine tisuća hrvatskog naroda!? A gdje je taj narod — pita se Ante — ako to nije hrvatski seljak? Zato: ako hoćemo da se hrvatska politika pomakne i malo naprijed, treba uputiti, prosvijetliti i složiti hrvatsko seljaštvo da tako postane novi politički činilac. Razumije se samo po sebi da time prestaje gospodska politika među četiri zida za koju narod i ne zna.

3. *Hrvatska pučka politika ima biti slavenska* i za to postoje tri razloga.

Prvi je razlog ovaj: pučka politika ima pred očima potrebe i mišljenje pučko, pa prema tome ima stvarati zakone i uredbе. Kakvi imaju biti ti zakoni i kako urediti državu — o tom je napisano bezbroj knjiga u drugih naroda. Razumije se samo po sebi da su te knjige pisane prema mišljenju i potrebama onih tuđih naroda, pa se onda razumije samo po sebi i to da se hrvatska pučka politika ne može u svemu držati tih knjiga nego treba imati pred očima mišljenje i potrebe svoga, t.j. hrvatskog naroda. Politička nauka nije mudrovanje iz

¹¹¹ Isto, 271—272.

¹¹² Isto, 272.

glave i napamet nego se politička nauka vadi iz događaja i iz života narodnog. Tek onaj koji dobro pozna narodni život u sadašnjosti i prošlosti — poučava Ante Radić¹¹³ — može naučiti i takve političke osnove snovati koje ne će biti san. Zato je posve prirodno da će se u politiku bolje razumjeti onaj tko pozna život više, a ne samo jednog naroda. A kako su slavenski narodi srodni ne samo po plemenu, jeziku i po čudi nego i po političkoj sudbini, to je za hrvatskog političara već samo po sebi poučno ako pozna mišljenje i život tih slavenskih naroda. No, hrvatska pučka politika ima ići i dalje: njoj nije dosta da pozna život i mišljenje slavenskih naroda nego treba da se po tom mišljenju i ravna. Zašto? Zato jer o politici — kao što je već spomenuto — postoji bezbroj knjiga u tuđih naroda i te knjige dolaze u ruke i našoj gospodi, pa se ona po njima i ravnaju, — a bez velike brige da li je to za naš narod ili nije. I već se dosta puta pokazalo da nije sve za naš narod što je za druge narode suho zlato. I tako je naša politika udarila koji puta stranputicom držeći se tuđinske politike. — »Mi tim putem ne ćemo — piše A. Radić.¹¹⁴ Mi ćemo udariti stalnijim putem, naime: Mi ćemo se prije svega ogledati po našem hrvatskom narodu, a onda ako budemo vidjeli dosta, pogledat ćemo na slavenske narode, pa ako uztrema štogod presaditi k nama; stalno je, da će to više odgovarati potrebama i mišljenju hrvatskog naroda, nego što bi odgovaralo nješto, što bismo unesli u naš narod iz tuđinskoga svijeta.«

Drugi je razlog taj: Slaveni su naša rodbina, naši prirodni prijatelji i pomagači, pa kako da se time ne dičimo kad te rodbine imamo najviše! »Od crnoga do mraznoga mora« — to je tako stara rieč, kako je star hrvatski pogled po svijetu: čim su naši djedovi pogledali svijetom — piše A. Radić¹¹⁵ —, spoznali su i priznali su slavensko rodbinstvo i njim su se dičili. Mi to nismo izmislili — ni danas, ni jučer; u tom su nam učitelji naši stari, naš Gundulić i Kačić — i toliki drugi. Slavensko rodbinstvo — to je svakidašnja hrana umu i srcu svakoga prosviećenoga Hrvata. A pita li tko: Daje li ta hrana i snage duši našoj, odgovaramo: Daje, jer sve, što čovjeku širi pogled, a osobito ono, što ljude zbližuje i ujedinjuje, to daje čovjeku snage. I da Slavenstvo nema ništa drugo, — hrvatska bi pučka politika imala biti slavenska.«

I treći razlog: »No ima ne samo još nješto, nego još toga mnogo. Ne ćemo se zadržavati kod toga, što i naši protivnici vide, da smo mi Hrvati grana velikoga stabla slavenskoga, pa da i oni nješto do toga drže i s tim računaju. Ne ćemo se zadržavati ni kod toga kolika je korist za prosviećena Hrvata, što tako lako može naučiti slavenski govor, te se služiti slavenskim knjigama, koje danas nisu više zadnje na svijetu. Spomenut ćemo samo to, da s nama Hrvatima živi u istoj državi pod bečkim cesarom preko dvadeset milijuna Slavena, pa koji god hrvatski političar misli, da se u toj državi ima što promieniti na našu korist, mora priznati, da se to ne može dogoditi bez sloge svih tih Slavena: Čehâ, Poljakâ, Hrvatâ, Rušnjakâ (Malorusa), Slovenacâ, Slovakâ i Srbâ« — zaključuje Ante Radić.¹¹⁶

¹¹³ Isto, 273—274.

¹¹⁴ Isto, 274.

¹¹⁵ Isto, 275.

¹¹⁶ Isto, 275.

Stjepan Radić je kao (privremeni) predsjednik glavnog odbora stranke objavio članak: *Što mora znati o H.P.S.S. svaki njezin pristaša*.¹¹⁷ U njemu tumači što je stranka i konstatira da sav puk — to jest svi naši ljudi koji nisu velikaši — ima jednu zajedničku potrebu, a prema njoj i zajednički cilj i želju: da već jednom i njemu bude koliko toliko bolje i pravije. No, sva ta velika množina, sve te tisuće, pa i milijuni naših ljudi nisu do nedavna imali zajedničke osnove ili programa i nikakvog reda ili organizacije za složni rad na zajedničku korist. Malo je tko ikada pomislio na to da najprije treba uputiti, prosvijetliti i koliko toliko prikupiti i pridići hrvatski puk i hrvatsko seljaštvo, a onda tek da se Hrvatska može časno i korisno pogoditi sa svakim svojim susjedom, a u zgodnoj prilici i proširiti u stare svoje narodne i državne granice. Ipak, prije nekih desetak godina našlo se kod nas nekoliko školovanih ljudi koji pomisliše: iz naše borbe neće biti ništa dok se ne uputi i ne složi naš puk, i to osobito seljački. Od riječi prešlo se doskora poslu. Počeo je izlaziti *Dom* — list za razgovor i nauk hrvatskomu seljaku; sâm St. Radić napisao je nekoliko knjižica o seljačkoj politici; *Hrvatski narod* došao je u ruke ljudi koji su za pučku politiku, a i u Podravini je *Podravac* stao zagovarati i širiti misao pučke politike dok se u dalmatinskoj Hrvatskoj ovom pravcu približilo više gospode, među njima osobito urednik *Pučkog lista* Juraj Kapić.

Na pitanje: Koji su temelji seljačke stranke?, Radić odgovara ovako: »Stara naša hrvatska država, naša sloga sa Slovencima i Srbima, naše bratimstvo sa svim ostalim Slavenima, osobito s naprednim Čehom i jakim Rusom, pa onda seljački naši domovi, tvrdo seljačko poštenje i bistra pučka pamet, to su neoborivi temelji ovoj našoj stranci.«

Sâm program — piše on — nije nikakav recept za neki čudotvorni lijek, a nije ni vjerovanje u kojem se ništa ne može mijenjati. Tu je prva misao da će se naša stranka u svemu ravnati po onom što su proučili i izmislili najveći slavenski umovi, dakle glasoviti Hrvati i Srbi, Slovenci i Bugari, Česi i Slovaci, Rusi i Poljaci. Dalje je važna misao da samo starci i žene, a naročito majke mogu imati pravo na posebne povlastice, a samo malodobnici i bolesnici pravo na osobitu obzirnost. Svi drugi ljudi imaju biti i pred zakonom i u društvu jednaki, a svatko ima toliko više poštovanja, koliko ga više zasluži. Izuzetak su jedno roditelji i starci, pak činovnici i svećenici dok su u svojoj službi.

»Sve ono, što naša stranka traži i zahtieva — ističe Radić —, može se u kratko skupiti u tri rieči: *Hoćemo slobodu, pravicu i napredak*. Sloboda, pravica i napredak vidi se najbolje u tom, da se n i k o m u bez ikakvoga pitanja ne nameću nikakvi terete ni zakoni; za to naša stranka traži, da kod svih izbora, od občinskih pa do saborskih, ima pravo glasa svaki svoj punoljetan gospodar (s 21. godinom) bez obzira na porez. Po tom bi jednoga narodnoga zastupnika biralo više tisuća izbornika. A tko će tisuće i tisuće ljudi pozatvarati, ili kupiti, ili zastrašiti?

Slobodu hoćemo najprije u svom domu, za tim na zboru i u dogovoru, a onda u pismu i u govoru. Neka se nikomu ne krati njegova sloboda, doklegod drugomu ne čini krivo; a što se ima smatrati ovakvom krivicom, mora se točno zakonom označiti. Još hoćemo podpunu slobodu kod svakoga izbora i zaštitu

¹¹⁷ *Hrvatski Narod* (dalje HN), br. 6, 9. II 1905.

od svačije samovolje. I kotarski predstojnik ima biti odgovoran kotarskom odboru, koji treba ustrojiti, a i svi činovnici neka su odgovorni posebnomu vrhovnomu sudištu, u kojem će suditi posve neodvisni ljudi.

Hoćemo pravicu najprije u tom, da se bez privole naroda po narodnim zastupnicima ne uvodi nikakav zakon, a da se za najglavnije zakone narod još posebice pita poslije toga, što je zakon u saboru prihvaćen, kako je to n.pr. u Švajcarskoj. Hoćemo nadalje, da se od silnih milijuna poreznoga novca iz državne blagajne svakomu staležu, a osobito seljačkomu, vraća toliko, koliko je pravo, kao što i krv iz srca ne ide samo u glavu, nego i u noge i u ruke, koje čitavo tijelo nose i hrane. Napokon hoćemo, da svoje pravo čovjek ne traži do sudnjega dana, nego da svaka parnica bude gotova najduže za pol godine, a manja stvar i za tri mjeseca, kako je to već sada u Češkoj.

Napredak hoćemo najprije u občini, i to tako, da to ne bude samo politički stroj, a občinski činovnici izborni korteši, nego da občina bude prvi temelj za naše gospodarstvo i prosvjetu, a občinska gospoda da su seljaku prvi savjetnici i pomagači. Hoćemo napredak u malim, srednjim i velikim školama. Iz malih neka se ukloni sve, što je tuđinsko i nepotrebno, neka ih bude u svakom većem mjestu, ali tako, da nismo narodu na teret, a učitelju neka se dađe takva sloboda i štovanje i plaća, kakvu zaslužuje odgojitelj naše djece. U gimnazijama osim dviju, triju, neka se ne uči latinski, grčki, ali se za to u svakoj većoj školi mora učiti češki, ruski i poljski, pak engleski i francuski, jer to je naša potreba i naša korist, a za bratske slavenske jezike naša želja i radost. Najviša škola ili sveučilište ne smije biti dangubilište ili tvornica za nesposobne činovnike. Na sveučilištu neka se uči prava i podpuna znanost, a za činovnike, trgovce i obrtnike, neka se stvore posebne kraće, jeftinije a koristnije škole. Gospodarstvu mora se učiti svaki upravni činovnik, a za poljodjelstvo imade se urediti praktična pouka po posebnom redu za svu odraslu mladež u svakoj občini ili barem u svakom kotaru.

Ovu našu slobodu, pravicu i napredak imadu čuvati i razvijati naši hrvatski ministri, i to ne samo tri dosadašnja ministra, naime, za upravu, za sudstvo i za školstvo, nego još i novih pet ministara, naime za poljodjelstvo, za trgovinu i promet, za financije, za domobranstvo i za prosvjetne poslove s našom slavenskom braćom. Svi ti ministri na čelu s banom odgovorni su naravski saboru, u kojem su samo narodni zastupnici, izabrani sveobćim izbornim pravom.«

Stranka će i nadalje — obećaje Radić — pisati za narod, ali će mu sve to više govoriti, i to na malim i velikim skupštinama. Na maloj tumačit će se program i red u stranci, a na velikim skupštinama sokolit će se narod na ustrajnost, buditi u njemu smisao za slogu i jačati vjera u pobjedu. Još će se na svakoj maloj skupštini izabrati po jedan povjerenik za svako selo, a jedan pouzdanik za svaku općinu dok će se na velikoj skupštini podnositi narodu izvješće kako ovaj posao napreduje u nekom kraju ili u čitavoj domovini.

Glavni odbor HPSS održao je treću sjednicu 13. ožujka 1905.¹¹⁸ Raspravio je mnoge stvari, a među njima uglavnom i to gdje će stranka kandidirati i kako će se urediti i spremati da je saborski izbori nikad ne iznenade. Zaključeno je da glavni odbor budućim kandidatima može samo razdijeliti što više posla

¹¹⁸ Isto, br: 11, 16. III 1905.

u pojedinim kotarima, tj. odrediti im koje će kotare organizirati, ali o tom tko će uistinu biti kandidat za koji kotar odlučit će konačno skupština pouzdanika, a na taj zaključak treba za pojedini izborni kotar da pristane i skupština povjerenikâ i pouzdanikâ tog kotara. Uređenje stranke lijepo napreduje — prema predsjednikovu izvještaju i izvješću urednikâ listova i ostalih članova stranke. Najbolje je zasad uređena Podravina, a i stranački listovi lijepo se šire (*Hrvatske Novine, Hrvatski Narod, Hrvatska Danica, Hrvatska misao, Pučka Rieč*). Najviše vremena — stoji dalje u obavijesti — utrošili su na sjednici na tumač programa. Taj tumač napisao je A. Radić na opće zadovoljstvo, tek se mjestimice štošta dopunilo. Tumač su odmah sutradan dali u štampu zajedno s programom i uputom za rad, a na sjednici su još raspravljali i o tome kako se *Hrvatska pučka seljačka stranka* ima držati prema drugim strankama u Hrvatskoj i prema krizi u Ugarskoj.¹¹⁹

Ubrzo je tako izašla iz štampe plavo broširana knjižica pod naslovom *Hrvatska pučka seljačka stranka (H.P.S.S.)* što ju je izdao privremeni glavni odbor stranke. Pored riječi čitaocu brošura sadrži Uvod (u tri dijela), Program i Dodatak.

U predgovoru (*Čitaocu*) ocrtan je ukratko historijat osnivanja stranke i izvršena kritika dotadašnje politike i držanja stranačkih vođa kojima puk ima služiti samo kao *sredstvo* u političkoj borbi. A upravo taj temeljni nazor ima se promijeniti! »Puk, kojemu je izborno pravo darovano te koji prema tomu — piše u predgovoru¹²⁰ — nema ni svijesti o svom pravu, taj će puk vazda kod izbora biti svačija igračka često na svoju štetu, a vazda na svoju sramotu. A to će biti dotle, dok se političari ne odreknu misli: da se narod ima boriti *za njih* i za njihove osnove i misli. To će biti dotle, dok bude vladalo mišljenje, da se narod ima boriti za stranke i pomagati im do stranačkih uspjeha, mjesto da stranke budu samo pomagačice *n a r o d u* u borbi za pravo. To će biti dotle, dok se cijelom narodu, *d a k l e i p u k u*, *n e p r i z n a d e n e o g r a n i č e n o i b e z u v j e t n o p r a v o*, da odlučuje o svojem udesu.«

To ne će odgovarati samo razvoju političkog života u prosvjećenih naroda — navodi se dalje¹²¹ — nego je to ujedno *j e d i n i i z l a z* iz naše potpune političke i narodne nemoći. »U ovo posljednjih nekoliko godina mi nismo doživjeli samo to, da stara naša politika nije postigla ništa; ne samo to, da se

¹¹⁹ »Ali evo neprilike — pisao je u to vrijeme Radić. Baš naši Srbi gledaju na Austriju na magjarske i talijanske naočale, a za njima se povode i svi oni Hrvati, koji pod Austrijom misle samo njemačke centraliste i klerikalce. I tu eto već jednom treba da smo na čistu: Za nas je Hrvate Austrija prije svega Istra i Dalmacija, pak slovenske zemlje; zatim Češka (s Moravskom i Šlezkom) i napokon Poljska i maloruska Galicija. *Austrija je naša Evropa*: tu nam je voditi hrvatsku vanjsku, hrvatsku *'veliku politiku'*. Ali zato treba barem zagledati u Split i u Pulu, u Trst i Ljubljano, u Prag, Krakov i Lavov. A valjalo bi nam već jednom kud i kamo bolje poznati Ugarsku, naročito slavensku i rumunjsku njezinu polovicu, jer Ugarska, to je ovaj čas naš iztok, da ne kažem naša Azija.« (*HM*, god. IV, sv. 5, za veljaču 1905, 218—219).

¹²⁰ Hrvatska pučka seljačka stranka (H. P. S. S.), 4.

¹²¹ Isto, 5.

i celomu hrvatskomu narodu i pojedincu Hrvat u njegovu domu čini krivo, a nitko se na to već i ne miče; ne samo to, da su se »narodni branitelji«, gospoda naime hrvatska, najprije zavadili, a onda i raztepli, tako da bi po njihovu hrvatski puk bio sada bez branitelja i morao propasti; ne samo to, da je vriednost, čast i pravo hrvatskog naroda i Hrvatske danas tolika, da je Hrvat u svojem domu zadnji čovjek, — nego smo doživjeli i to, da je imetak hrvatskog puka umanjen za polovicu, da su domovi seljački na putu, da postanu tuđe vlasništvo, i napokon to, da hrvatski puk bježi iz svoga doma u tuđi svijet.«

Pod dojmom takvih misli i uz ovakve političke prilike — stoji na kraju¹²² — nastala je HPSS. Potpisani članovi glavnog odbora ni najmanje ne sumnjaju u njen uspjeh.

Slijede potpisi članova privremenoga glavnog odbora: Ivan Bartolović, Ivan Gmajner, Antun Irgolić, Tomo Jalžabetić, Rikard Koritnik, dr Svetimir Korporić, dr Milan Krištof, Peroslav Ljubić, Ilija Martinović, dr Ante Radić, Stjepan Radić, Vojislav Stanković, Joso Stiić, Juraj Stojanović, Franjo Škri-njar, Ante Šlegel, Stjepan Šimunović, Luka Šoški, Bogdan Žagar, dr Benjamin Šuperina i Dragan Turk.

U prvom dijelu Uvoda (*Glavne misli Hrvatske Pučke Seljačke Stranke*)¹²³ razlaže se što to znači da se stranka zove hrvatska, pučka i seljačka; u drugom dijelu nanizani su glavni zahtjevi stranke (opći i posebni), a treći dio obrađuje pitanje metode, t.j. kako će HPSS raditi za svoje zahtjeve.

I sâm program pod naslovom *Što hoće Hrvatska Pučka Seljačka Stranka?*¹²⁴ sadrži tri dijela. U prvom je riječ o osnovnoj misli i načelima i tu se odmah ističe da stranka priznaje kao gotovu stvar sve državne zakone, uredbe, običaje i oblasti koje danas doista opstoje u hrvatskom narodu i nad njim, te stoga izjavljuje da će nastojati i raditi da se čitav hrvatski narod — koliko živi na okupu — ujedini i uredi u svoju državu sa svojim zakonima i uredbama i to na temelju onakvog mišljenja o državi i vladi, o pravu, zakonu i vjeri kako se očituje u životu slavenskog puka i slavenskih mislilaca koji s pukom skladno misle i osjećaju, a sve obzirom na potrebe puka i čitavog naroda.

U odlomku *O narodnoj politici* stoji doslovno ovo:

»H.P.S.S. udesit će svoj rad prema ovim činjenicama i nazorima:

1. Hrvati su od starine imali te i danas imaju posebnu svoju državu.
2. Hrvati i Srbi jedan su narod, pa se već zato moraju sporazumjeti i u političkom radu, naročito ondje, gdje žive zajedno.
3. Slovenci i Hrvati jedni su drugima tako blizu, te su za pravo i oni s Hrvatima jedan narod, koji ima složno raditi za zajedničku budućnost.
4. Svi su južni Slaveni jedna narodna i gospodarstvena cjelina, te mi Hrvati držimo Srbiju, Crnu Goru i Bugarsku svojim narodnim državama.
5. Naš napredak u prosvjeti i oslobođenje od gospodarske zavisnosti ne dade se ni zamisliti bez političke slobode zapadnih Slovjena, naročito Čeha i Poljaka.

¹²² Isto, 5.

¹²³ Isto, 6—15; 15—33; 33—39.

¹²⁴ Isto, 40—46.

6. Slavenstvo vriedi u svietu najviše s Rusijom i radi Rusije.«¹²⁵

U drugom dijelu razlaže se što stranka hoće u pojedinim granama državne uprave, kakvu vladu i zakonodavstvo, dok je u trećem ocrtana metoda, pa se tu, između ostalog, navodi i ovo:

»H.P.S.S. ima se u obće držati načela, da je narodnoj sviesti, pučkoj prosvjeti i politici konačni cilj to, da se izmire svi staleži i narodi, osobito oni, koji su uzgojeni na osnovu kršćanskih načela.

U svezi s tim imade stranka svoje vladanje vazda u skladu dovađati s mišlju: da niti sama stranka, a ni hrvatski narod nema »vječnih« neprijatelja ni »vječno nepomirljivih« protivnika među tuđim narodima, a još manje među svojom braćom narodnom. Iz toga dakako ne sledi, da se stranka ima jednako vladati prema svim narodima i strankama: tu je povjest učiteljica, a zbiljske prilike ravnalo. Po tom se samo po sebi razumije, da H.P.S.S. ne će njegovati narodne ni političke mržnje ni razpirivati stranačkoga biesa.«¹²⁶

¹²⁵ Isto, 40—41. O Radićevu rusofilstvu vidi više: R. Lovrenčić, Prva ruska revolucija i građanska javnost u Hrvatskoj, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu*, sv. 1, Zagreb 1971, 37 i d.

Radić je na Spasovo 1905. ispevao u Zagrebu ovu pjesmu Rusiji:

Rusijo velika, Rusijo sveta,
Zemljo hramova, stepâ i riekâ,
Gdje krušac tvrd je, al' duša meka,
Što ti to spremi sudbina kleta?

Ta svoj je Evropi spomen još živa,
Kako si gonila Napoleona,
I to na spašenje tog' Albiona,
Koj ti sad bodež u leđa riva.

Malo je narodâ i malo vladâ,
Kojima nisi štitnicom bila,
A ljudstvo kao mirovna vila
htjela si riešit ratnijeh jada.

Pa ipak, svetice, sad klečiš sama
Nad valovima tog' Oceana,
Odkud si čekala sjaj novog' dana,
A sad te samrtna oblieće tama.

U goru biede i more tuge
Upireš svoje duboke oči,
A srce s boli će da izkoči,
Jer nigdje vjerne ne vidiš druge,

Pa ipak nisi na nikog' kivna,
Tek svoje griehesuzama kupaš,
I djecu zoveš, da vruga lupáš.
U poniženju si jaka i divna.

Do sada smo se dičili tobom;
Sada te ljubimo svi do jednoga,
Mi mali Slaveni — moleći Boga,
Da poraz tvoj nam ne bude grobom.

(Koncept u privatnom posjedu; tiskano u konačnoj verziji: *Novi vienac*, književni prilog *Hrvatske misli*, g. I, br. 9). Dvije »kitice« donosi Lovrenčić (n. dj., 138).

¹²⁶ Hrvatska pučka seljačka stranka, 46.

Stjepan Radić nije čekao nego se dao odmah na posao organiziranja: sakupio je nekoliko pomagača i započeo akciju pribiranja snaga i stvaranja organiziranih pouzdanika i povjerenika stranke diljem Hrvatske. U travnju 1905. konstatirao je na jednom mjestu¹²⁷ da se u teškim domaćim i vanjskim prilikama ipak sakupilo toliko poslenika koji su — kako on to kaže — izvršili djelo što ga nijedna skupina naše inteligencije ne mogaše izvršiti u četrdeset godina: izrađen je program koji je po svojim potrebama i težnjama hrvatski i slavenski, a po svojim mislima i zahtjevima kršćanski i evropski; dovršen je tumač tom programu koji je pristupačan puku, a po svojoj dubini može biti vodič i cjelokupnoj inteligenciji; započeta je i već dobrim dijelom provedena organizacija s takvom metodom koja će doskora učiniti kraj i »sramotnomu strančarstvu i strašnim seljačkim pobunama, koje su svagdje jednako obtužba i opomena vladi i opoziciji«. »Ali što je glavno — ističe Radić —, već ovim današnjim radom hrvatske pučke seljačke stranke, vraća se toliko pouzdanje seljačtvu, a doskora će se vratiti i velikomu dielu inteligencije, da će Hrvatska u oči sudbonosnih događaja u monarkiji i na Balkanu ipak jednom imati tako jaku i jednodušnu stranku, koja će kao prava narodna predstavica sigurno moći u svoje ruke uzeti kormilo vlasti, koja nam je do sada obično škodjela, što nam je više imala koristiti.«

Stranka je tih dana zauzela slijedeći stav prema drugim strankama:

»Saborska većina, ili kako se obično veli vladina stranka, tek je formalno sama odgovorna za narodnu i državnu sudbinu. Pred javnim mnijenjem ostaloga svieta i pred povješću odgovorna je za tu sudbinu manjina kao i većina, a kadikad i više od nje. I za to »h.p.s.« ni na današnju saborsku većinu uz svu njezinu popustljivost i slabost, koja je u najnovije doba prešla krajne granice, ne navaljuje svekolike odgovornosti za pretežke današnje prilike u Hrvatskoj.

Svaka stranka jest, ili bi barem imala biti organizacija za neki obći narodni posao prema svomu posebnomu shvaćanju i uvjerenju, to jest prema svomu programu; sve su stranke prema tomu suradnice ili samo takmice, a nisu nepomirljive protivnice u javnom životu; za to h.p.s. nije i ne će biti nepomirljiva protivnica nijednoj drugoj stranci, nego će svoju nepomirljivost pokazati jedino prema takvim strujama u pojedinim strankama, koje podkapaju i sam obstanak hrvatske države i hrvatskoga naroda. U narodnoj stranci takvu struju zastupaju gg. Kovačević, Egersdorfer i dr., koji već i u hrvatskom saboru mogahu izjaviti, da je Hrvatska sastavni dio mađarske jedinstvene države; u Starčevićевой hrvatskoj stranci prava takvu struju zastupaju oni, koji su očito i za pravi građanski rat među Hrvatima i Srbima; kod srbskih stranaka takvu struju podržavaju političari, koji ne priznavaju, da je Hrvatska — Slavonija — Dalmacija isto što i Hrvatska, to jest, da je to i s gledišta hrvatsko-srbskoga — ne govoreći o sporu mađarsko-hrvatskom — *neprieporni hrvatski teritorij*.

Što se tiče *narodne* obrane i obće *narodne* sloge, drži naša stranka, da se ne treba istom posebice dogovarati, da prema vani budu sve stranke jedna cjelina, kadgod se radi o kojoj stečevini, to jest o obrani onoga, što već imamo, ili o životnom kojem interesu, kao što je uzakonjeno pravo narodnoga jezika i zemljišna cjelokupnost domovine.

¹²⁷ HN, br. 7, 16. II 1905.

H.p.s.s. odbija dakle najodlučnije svako strančarstvo, te će nastojati, da nađe sgodan način, kako bi sa svim našim strankama bila u trajnoj i živoj svezi i naročito kako bi ih točno i iz prve ruke obavješćivala o svom radu.

Našoj stranci najbliži su dalmatinski pravaši Pavlinovićeva pravca i istarski rodoljubi Vitezićeve škole i Laginjine prakse. U ovom se smislu već govorilo na koncu sjednice glavnoga odbora h.p.s.s. dne 9. siečnja o.g., a odbor će o toj stvari izdati i formalnu odluku na prvoj budućoj sjednici.«¹²⁸

Stjepan Šimunović u Hrastovici kod Petrinje sazvaio je 12. veljače malu pouzdanu skupštinu i na njoj je sazivač (Šimunović) protumačio kako je nastala stranka osvrnuvši se ukratko i na prigovore koji se čuju protiv nje; domaći sin Đuro Stojanović (prvi poslovođa stranke) govorio je prisutnima o temeljima stranke; sâm Radić im je protumačio glavne točke programa a dr Šuperina objasnio zašto je kao »fiškal« stupio u seljačku stranku. »Osvrnuo se na neplodnu našu politiku — piše o tome Stj. Radić¹²⁹ — i pokazao, da je toj neplodnosti i nemoći uzrok u tom, što su gospoda sama za se malobrojna i slaba, te se ne mogu odbraniti ni od Pešte, ni od Beča. Osvrnuo se u kratko na rieči prijašnjih govornika i ponovno naglasio, kako samo u slozi sa Srbima i uz pomoć drugih Slavena možemo izvojtiti veće pravo i slobodu svoje domovine. Ali nije dosta, nastavi govornik, da nam Hrvatska bude slobodna i ujedinjena, nego i narodu u njoj mora već jednom biti lakše i pravije. Tkogod ima posla kao mi odvjetnici sa sudovima i s oblastima, taj danomice vidi, koliko naš puk strada i koliko mu još treba prava i napredka. Svi mi, koji smo nad pukom, moramo dobrovoljno pristati, da nam se vlast malo stegne, ili kako bi se inače reklo, da nam se malo krila podrežu, neka samo našemuku, a osobito seljaku bude bolje i pravije.«

Poslije podne je Radić u Petrinji održao sastanak s tamošnjim obrtnicima i tom im prilikom razložio da HPSS preuzima sve dobro od starih opozicionalnih stranaka, naročito jaku svijest o hrvatskoj državi od bivše *Stranke prava*, a iskreni osjećaj slavenske uzajamnosti od bivše *Neodvisne narodne stranke*. Odmah je dodao da »stranka ne smije i ne će preuzeti nijedne pogreške spomenutih stranaka, naročito mržnje na Srbe i igre s nagodbom.« Razložio im je program stranke i pođuže se zadržao kod zadaće što je u njoj ima naše građanstvo. O tome je rekao gotovo doslovce ovo:

»Gospodo i prijatelji! Vi svi znate, kako naš seljak slabo vjeruje gospodi, ili joj dapače ne vjeruje nimalo. To je naša velika neprilika, a mogla bi biti i naša propast. Ali srećom ima i takve gospode, kojoj i seljak vjeruje, i koju iskreno poštuje. To ste u prvom redu vi obrtnici i trgovci. Od vas seljak za svoj novac prima robu, koja se pipa, a ne dobiva samo liepih rieči, koje vjetar nosi. Osim toga vidi seljak i čuje, da se i vi morate dosta često prignuti pred gospodom, koja imadu vlast i novac. Zato se vi dobro razumijete, a zato ste vi građani pozvani, da budete »oficiri« u pučkoj seljačkoj vojsci. Promislite i proučite dobro program naše stranke, pa ćete vidjeti, da ste sada na raskršću: ili ćete biti k o r t e š i starih stranaka, koje vas trebaju samo kod izbora, ili ćete biti vođe, učitelji i branitelji zapaštenomu i prezrenomu našem seljaku, prema kome

¹²⁸ HM, god. IV, sv. 5, u Zagrebu, za veljaču 1905, 232—233.

¹²⁹ HN, br. 7, 16. II 1905.

se svi više ili manje vladamo kao onaj ciganin koji je kod debila pilio granu, na kojoj je sjedio.«

Radić završava svoju novinsku bilješku o tome ovako: »Vidio sam, kako je na sve građane dobro djelovalo to, što vidješe, da naša stranka ne dolazi, da ikoga psuje ili obtužuje, ali ni za to, da nekoga hvali ili na ramenima nosi, već jedino zato, da poučava, izmiruje, slaže i okuplja našu narodnu snagu, kojoj je seljačtvo, hvala Bogu, još uvijek jak temelj, a građanstvo može lahko postati njezin »prvi kat«. Samo kad jednom uvidjesmo, da se »kuća ne radi od krova«, i da nisu nikakvi politički ljudi, koji vele: Čim imamo novine, onda je lahko za stranku i za politiku. Ti su ljudi kao i ciganin, koji reče: Bič imam, sad samo još kola i konja.«

U selu Pračnu u izbornom kotaru Petrinja bila je 26. veljače održana oveća pouzdana skupština na kojoj su govorili Gj. Stojanović i predsjednik stranke Stj. Radić. Stojanović je govorio o hrvatskoj državi, narodnoj slozi, osobito sa Srbima i Slovencima, pa o bratimstvu sa svim Slavenima, naročito s naprednim Česima i jakim Rusima, a napokon o tome kako su seljački domovi još toliko tvrđi da narod može sebi izvoštiti svoja prava. Za njim je govorio Radić i podučio razlagao kako je i zašto nastala HPSS. »Još za govora g. Stojanovića čula su se — stoji u novinskoj bilješki¹³⁰ — ova dva poklika: »Sva su gospoda jednaka, svaki trpa samo u svoj žep«, pak onda opet: »Svi ćemo mi graničari za novac i u tursku viru«. Zato je g. Radić i počeo svoj govor time, da razloži, kako ovo nijedno nije istina, pa kako je baš ovakvo mišljenje glavni uzrok našem zlu, a dovelo bi nas i u propast, da naša stranka ne počinje evo širom ciele Hrvatske narod naučiti najprije to, da vjeruje u se i da se pouzda u pošteni gospodu, koju dobro upozna. Ne prodaje se narod od pokvarenosti, nego iz neukosti, jer ne zna, što vriedi njegov glas i jer misli, da i onako ne će biti na njegovu, nego kako »oni budu htjeli«. Ni gospoda nisu tako sebična, a koja jesu, baš je i sam narod tomu kriv, jer svaki seljak uči svoga sina, koga školuje: »A šta bi ti celomuu svijetu pomogao; gledaj ti, da samo tebi bude dobro.« Seljaci sami sebi odgajaju janjičare, a takvim janjičarom postaje svaki mladić, koji čim obuče švabske hlače, odmah se stidi svoga otca i matere. Zato je glavni nauk naše stranke, da svaki školovani gospodin mora narodu biti branitelj, kako je narod svima nama branitelj. Drugi je nauk, da seljak seljaku ima biti brat i još više od brata: da ga za nikakov prkos ne smije goniti po sudovima, nego rađe štošta i pretrpjeti, nego parnicom sama sebe i brata svoga upropastiti. Najviše je g. Radić razlagao o tom, da svaki punoljetan državljanin ima dobiti pravo glasa. Tu je protumačio, kako se na poreznu knjižicu plaća manje poreza, nego bez nje, t.j. kako najviše milijuna iznese svakojaka potrošarina osobito na piće i kako baš sirotinja takvoga poreza plaća više od bogataša. Još je upozorio na to, da je pravo glasa kao nova puška, kojom se bez bune i krvi može svako pravo zadobiti. I kako se stara puška nije davala samo dvojici, trojici u selu, tako sada, gdje je narodu oduzeto oružje, treba celomuu selu dati pravo, a ne samo nekollicini »veleporezovnika«.

Radić je istog dana održao i u sisačkom izbornom kotaru u Topolovcu sastanak, što ga je sazvaio član glavnog odbora stranke Josip Stiić, i na tom sastanku su govorili Radić i Šuperina. »Brojni pozvanici, sigurno dobra stotina slušahu

¹³⁰ Isto, br. 9, 2. III 1905.

isprvice — stoji u novinskoj bilješki¹⁸¹ — i jednoga i drugoga govornika, kao strogi sudci, koji hoće da se uvjere, je li duh i program naše stranke u istinu pučki i seljački. Ovo je naime kraj, gdje po selima ima po koji desetak predplatnika i čitatelja i velikih naših dnevnika, »Hrv. Prava« i »Novoga Lista«. Uz to je ovaj svijet sit strančarstva i gospodske svađe, te mnogi seljak već misli, da i nema i ne može biti nesebične narodne politike. K tomu je na skupštinu došao dr. Šuperina, a nedavno bijaše ovdje i g. Tuškan, pa su neki ljudi mislili, da će se ovdje govoriti o sisačkom razdoru. No što je dalje govorio g. Radić o postanku i o obilježju pučke i seljačke politike, a kasnije za njim dr. Šuperina o seljačkom pravu, kojim se ima izpraviti dotično zamieniti građanski zakonik, vidjelo se, kako iskrena i razumljiva rieč prodire u svačije srdce i pamet. I kad je na koncu g. Radić prikazao košutovsku velikašku Ugarsku, i s njom prisposodio slavensku seljačku Hrvatsku, koja se evo podiže i stvara, bijaše na celom sastanku samo jedna duša i jedna misao: nove pučke seljačke politike.«

Urednik *Hrvatskih Novina* (prije *Podravac*) i član glavnog odbora stranke P. Ljubić razvio je akciju u Podravini i tako je 26. veljače u Đurđevcu održao sastanak što ga je sazvao »poznati ratar« Tomo Jalžabetič. Ljubić je prisutnima kao jedan od osnivača stranke govorio o tome kako je došlo do osnivanja HPSS, što ona hoće i kako se ima urediti da što prije bude tako jaka da uzmogne izvoštiti sve ono što traži. Na sastanku su bili izabrani povjerenici za sela Đurđevac, Kloštar, Sesevete, Kalinovac, Budrovac, Čepelovac, Prugovac, Mičetinac i Suhu Katalenu.

I iz čazmanskog kotara javljali su Radiću pristaše stranke (Franjo Rafaj, Stjepan Šimun i Mijo Brcković) da su počeli sami organizirati stranku budući da nemaju nikoga tko bi im u tom poslu htio pomoći ili ih uputiti.

Glavni odbor HPSS je 13. ožujka objavio (najavljenju) posebnu izjavu o držanju stranke prema ostalim strankama, kao i o stavu prema krizi u Ugarskoj. Ta je izjava glasila ovako:

»Budući da se stare hrvatske političke stranke razpadaju, a nove stvaraju, te i skori izbori očekuju, razpravljao je glavni odbor H.P.S.S. o držanju H.P.S.S. prema drugim strankama, te o prilikama u Ugarskoj, pa su tečajem viećanja našle složno odobravanje ove glavne misli:

I. Kolikogod smo uvjereni, da je H.P.S.S. ne samo potrebna i opravdana, nego da je kao pučka i slavenska stranka pozvana, da u skoro doba odlučuje sudbinom hrv. naroda, ipak smo si duboko sviestni, da nijedna stranka ne može nikada obuhvatiti svega naroda, i da se nikad ne smije postaviti nad čitav narod. Prema tomu nastojat ćemo iz svih sila, da stranački naš život dođe u pravu kolotečinu i da među strankama zavladaju zdravi odnošaji u svim pitanjima, a u obrani stečenih narodnih prava da bude među njima podpuna jednodušnost, i bez posebna dogovora.

Da točnije označimo svoj odnošaj prema svim drugim strankama, razlikovat ćemo neizborno i izbornu vrieme.

Ne smatrajući u obće nijednoga kotara za izključivi posjed koje stranke, a još manje koje osobe, organizovat ćemo svoje pristaše, gdje god ih ima jedino

¹⁸¹ Isto.

na temelju svoga programa. Nismo dakle za nikakvo pogađanje u neizborno vrieme.

U izborno vrieme naprotiv držimo potrebnim, da postupaju složno sve one stranke, kojima su zajedničke barem nekoje osnovne misli i zahtjevi. Ali smo odlučno proti izbornomu pogađanju s t. zv. »narodnom« ili mađaronskom i Starčevićevom strankom prava. Prema tzv. narodnoj ili mađaronskoj stranci jesmo i bit ćemo nepomirljivi dotle, dok u njoj prevladava mišljenje, da se Hrvatska gubi i mora izgubiti u Ugarskoj, i dok nepojmljivom hladnoćom gleda borbu Hrvatâ u Istri, Dalmaciji i Bosni, te je i proti našem narodnomu jedinstvu i proti svakoj slavenskoj uzajamnosti.

Nepomirljivi smo i prema sadašnjemu vodstvu Starčevićeve hrv. stranke prava, jer je prema Pešti i Beču nepopustljivi pravaški program ublažio, ali je za to do skrajnosti razpaliло pravašku mržnju i povećalo prezir svega, što je slavensko. No budući da među pristašama te stranke imade mnogo odlučnih Hrvata, koji bi bili i dobri Slaveni i pravi prijatelji puka, da ih nije zasliepila mržnja na »Vlahe«, držimo, da će seljački pristaše te stranke pristupiti u H.P.S.S., čim ne budu više igračka današnjega svoga vodstva. Kod izbora ne može s njom biti nikakova sporazumka već i zato, što njezini vođe drže pučku seljačku politiku i zločinačkom i luđačkom.

Ostanke bivše neodvisne stranke i bivše stranke prava sudimo prema pojedinim predstavnicima, srbsku samostalnu stranku i naprednjačku stranku uz njihove vođe još i prema pisanju njihovih listova.

Nekoji bivši neodvišnjaci i bivši pravaši, pak novine »Novi Srbobran« i »Pokret« imadu s nama ovih pet zajedničkih misli:

1. Sveukupnu, osobito gospodarsku politiku treba u Hrvatskoj udesiti i prema političkim stečevinama javnoga života u zapadnoj Evropi.

2. Pod Hrvatskom se razumieva kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, a ta je kraljevina i po nagodbi od g. 1868. s pravnoga gledišta država ravnopravna Ugarskoj.

3. Budućnost hrvatskoga i srbskoga naroda u habsburžkoj monarkiji dade se osigurati samo iskrenim i trajnim sporazumkom svih hrvatskih i srbskih političara i stranaka, kojih nije stvorila tuđa vlast.

4. Svi Slaveni u habsburžkoj monarhiji treba da se zajednički bore proti mađarskoj i njemačkoj prevlasti, te nijedan slavenski narod ne smije, da se s Magjarima i Niemcima pogađa na štetu kojega drugoga slavenskoga naroda.

5. U međunarodnoj politici, osobito u eventualnom sukobu među Rusijom i Njemačkom, treba da svi Slaveni budu sa svojim osjećajima na ruskoj strani.

Na osnovu ovih pet točaka H.P.S.S. pripravna se je vazda sporazumjeti kod saborskih izbora i ustupiti sa svojim kandidatom svagdje, gdje god njezini pristaše u obće, a izbornici napose ne bi bili u većini.

II. Savremena povjest Evrope, a naročito posredovanje evropskih vlasti u Turskoj bez uštrba za njezinu nezavisnost dokazuje, da se evropski narodi i države smatraju ovlaštenima braniti na svom području temeljna ljudska, državljanska i narodna prava i izvan svojih narodnih i političkih granica. Zato i H.P.S.S., premda ne će da se mieša u unutrašnje prilike kraljevine Ugarske, drži za svoju dužnost, da o današnjem položaju u njoj kaže ovo:

1. Glavni je izvor sukoba i nesporazumljenja među Ugarskom i Hrvatskom, pak među Ugarskom i kraljevinama i zemljama zastupanim na carevinskom vieću u tom, što je ustavnost u Ugarskoj zastarjela, te ni mađarski puk, ni nemađarska većina pučanstva nema svojih zastupnika, a prema tomu nije ugarski sabor vjerno ogledalo narodne volje.

2. Budući da stranke u ugarskom saboru osim narodne rumunjsko-slovačko-srbske stranke, pak stranke socijalno-demokratske, baš ovakvu sredovječnu ustavnost drže jedinim sredstvom, kojim se može osigurati magjarska budućnost. H.P.S.S. nema i ne može imati nikakvih prijateljskih osjećaja za te stranke, dok u stranci narodnostnoj i socijalno-demokratskoj vidi ne samo prirodne svoje saveznike, nego i najovlaštenije predstavnike ugarskih naroda.

3. Kad bude poznat program nove vlade, stranka će o njemu svoju kazati, koliko se bude ticao Hrvatske, a prema svomu programu već danas očituje, da će se svim zakonitim sredstvima i u što tjesnijem sporazumku sa svim srodnim strankama u Hrvatskoj najodlučnije uzprotiviti svakomu pokušaju, kojim bi se na osnovu današnje nagodbene prakse Hrvatska imala još tjesnije pripojiti k Ugarskoj, a odieliti, uzprkos pragmatičkoj sankciji, od ostalih zemalja Nj. Veličanstva, s kojima ju vežu njezini životni gospodarski i kulturni interesi.«¹³²

Radić je uoči trećeg sastanka glavnog odbora održao tri sastanka u petrinjskom kotaru i na svakom razlagao kako je i zašto nastala HPSS, što joj je temelj i svrha i kako će postići sve ono što se traži u njenom programu. Na sastanku u Hrastovici bili su izabrani i povjerenici a Radić je morao ponovno ustanoviti da tamošnji svijet teško vjeruje da bi sâm sebi mogao pomoći, braneći pravo što ga ima i tražeći da se to pravo poveća i proširi. »I zato sam ovdje — piše sâm Radić¹³³ — najviše i najduže razlagao o tom, kako nema i ne može biti nikakova napredka, dok seljak ne bude najviše držao do svoga čovječjega dostojanstva; a pravi se čovjek, rekoh, ni ponizno ne klanja, ni biesno ne buni. Pravi čovjek nikomu ni vlasa na glavi ne dira, ali se od nikoga ne da ni vrijeđati, a kamo li tlačiti. A onda sam dalje razlagao, da baš ratar seljak može najlakše biti takav pravi čovjek, jer ne odvisi od nikoga, nego od Boga, od svoje zemlje, i od svoga rada, jer u slozi s drugom seljačkom braćom može sve postići, ako ide pravim i zakonitim putem. Još sam dosta razlagao i o tom, kako su se naša gospoda doduše otuđila svomu narodu po svom mišljenju i po svom životu, ali da su po svom srcu još uvijek ljudi, a tko to nije, da su tomu često krivi baš njegovi seljački roditelji i rođaci. I tu sam oštro pokudio nesretni naš običaj, da se djeca školažu samo za gospodu, umjesto da svaki otac, osobito seljak školuje sina s ovim naukom: Uči, sinko, jer je znanost jača od sile; uči zato, da znaš pravi put i da ga jednom i narodu pokažeš; a najviše uči za to, da narodu budeš branitelj. I dok ne bude toga nauka, rekoh, nemojmo se tužiti, ako nam često baš iz seljačkoga opanka izrastu ljuti naši janjičari. Silno je, koliko sam vidio, na naš sviet djelovala ova prispodoba: »Mi smo Hrvati sada, kao i ruske vojske u Mandžuriji. Zar mislite, da bi ova vojska pobiedila nepri-

¹³² HM, god. IV, sv. 7, u Zagrebu, za travanj 1905, 315—318.

¹³³ HN, br. 11, 16. III 1905.

jatelja, kad bi joj došlo na um, da potuče sve svoje častnike? . . . » Na sastanku za občinu Jabukovac bijaše i oko dvie stotine pravoslavnih seljaka. Sbog toga sam, da nebude nikakvoga nesporazumka, ponovno naglasio, da ovo nije nikakva kortešacija, da i Srbi uđu u seljačku stranku, nego da je uputa o tom, kako bi se i hrvatski i srbski seljački puk mogao i morao složiti i slagati, da se više ne može kazati: E, brate, više će mi zla učiniti moj susjed graničar, nego najveći dušmanin. Svakako je radostna pojava, da i onaj pravoslavni seljački svijet, koji zna za srbsko ime, pa se njime i ponosi, ne samo tako veselo dolazi među svoju hrvatsku braću, nego to upravo sam i traži; a žalostno je i sramotno, da se našlo službene i neslužbene srbske gospode, koja su mu to branila.«

Neumorni Radić obišao je 25., 26. i 27. ožujka brodski i novski kotar i u sedam mjesta (Roždaniku, Oriovcu, Bebrini, Šumeću, Kaniži, Sibirju i Drenovcu) održao sastanke. »Nastupilo je — piše tim povodom sâm Radić¹³⁴ — novo doba, ili kako jedan čovjek iz naroda reče: nova »struja«. O tom nema sumnje U što nije nitko od naše gospode vjerovao, o čem su i gdjekoji pristaše pučke politike sumnjali, — to je danas gotova stvar: seljaci, ratari hrvatski, poljodjelci hrvatski sazivaju sastanke, govore, razlažu, dogovaraju se — sve sami, i to u takvom redu, s takvim razumievanjem, da bi to teško vjerovao, tko toga nije vidio. Kad mi sebi u duhu predočimo naše ratare seljake, koje smo u ovo posljednje vrijeme vidjeli na poslu za narodnu stvar, kad pomislimo na Dragutina Kovačevića, Matu Kušmiša, Miju Certića, Luku Novakovića, Stjepana Veseličića, Josipa Grgića, Ivana pl. Crljena, Ivana Krnaića, Stipu Pavletića, Martinovića, Gombovića, Lukića, Gjukića . . . te kad ih svih i nabrojiti ne možemo, onda se pred nama otvara i mora otvoriti pogled u posve novo i do sada u našoj politici nepoznato polje, na kojem vidimo neviđene do sada radnike i puni nade očekujemo neviđeni do sada rod. Mjesto dosadanjih stranačkih naših skupština i sastanaka (koliko ih je bilo), gdje su seljaci bili kao peti u plugu, ili samo, kako gospoda kažu, stafaža, — skuplja se i dogovara sâm narod, o kojem se je do sada toliko govorilo, a nitko, nije na njega ni gledao — osim na dan izbora. Prestalo je ono doba, kad su gospoda iz Zagreba u celom kotaru poznavala jednoga ili dva svoja pristaše, koji je onda izvješćivao u Zagreb, kako se drži »njegov« narod, ili jednostavno, da on za »svoje« jamči: »Moji će svi za mnom kao jedan čovjek; za »moje« se ne bojte itd. Jednom riečju: narod nije više i ne će da bude stado, za koje se otimaju politički vuci, glaseći se: »Narod je za nas!«, nego narod hoće da jednom bude s a m z a s e b e.«

U Gor. Velikoj (između Bjelovara i Koprivnice) sazvaio je za 26. ožujka »jedan — po Radićevim riječima — od najodlučnijih i najposlenijih do sada pristaša pučke seljačke stranke među seljacima« Vinko Lovreković sastanak i na njemu je član glavnog odbora P. Ljubić razložio narodu kako je nastala HPSS, kakva je do tada bila njena politika, kakav je položaj u Hrvatskoj i Ugarskoj, koji su temelji stranke, a na kraju je tumačio i stranački program. »Mi se podpuno slažemo s onim, što nam — navodi sâm Radić u svom novin-

¹³⁴ Isto, br. 13, 30. III 1905.

¹³⁵ Isto, br. 13, 30. III 1905.

skom komentaru¹³⁵ — piše prijatelj Ljubić, naime, kako se je osvjedočio: 1) o velikom poštenju i bistrini naroda, 2) o tom, kako se narod upravo za čudo živo zanima za pučku seljačku stranku, i napokon 3) o velikoj i teškoj zadaći, koju su na sebe primili osnivači pučke seljačke stranke. — Sve je ovo živa istina, pa se o svem tom osvjedočavaju svi naši ljudi, koji u tom poslu idu u narod. No nas ovo sve veseli. Mi smo hrvatsku pučku seljačku stranku i osnovali na tvrdoj vjeri u dušu čistu i pamet bistru hrvatskoga naroda, — a to je temelj tvrdi od svakoga kamena. A posve je naravski, da se čista duša i bistra pamet zanima i stara za sve, što je p r a v o, — a nema pravednije stvari od pučke politike, naime: da narod sam odlučuje o svojem udesu, da svaki član naroda postane i bude svoj i podpun čovjek, i to ne samo u svom domu, nego i pred svetom, tj. u javnom životu. A što se tiče teškoće ciele ove stvari, mi ju vidimo i priznajemo, no nadamo se mnogo od iste one bistre pameti i poštenja narodnoga: to će nam taj posao olakšati.«

Radić je 2. travnja održao dva sastanka u Hreljinu (izborni kotar bakarski), a 9. IV »prijateljski dogovor« u Sunji (izborni kotar petrinjski). Razlagao je prisutnima — kako sâm izvještava¹³⁶ — oko sat i pol, i to najprije glavnu misao HPSS: da gospoda imaju dolaziti k narodu, a ne da narod leti za gospodom; da je pučka politika ozbiljna pouka, zdušni i zakoniti rad za opće dobro, a nije stranačka svađa ili časovita uzbuna. Naročito je temeljito razložio kako se seljačka politika pozna na prvi mah po dobrim, malim i jeftinim novinama mjesto loših, velikih i skupih, i po mnogobrojnim ozbiljnim i mirnim malim dogovorima, koji se drže i po najzabitnijim selima mjesto velike i bučne gospodske skupštine u Zagrebu. Zatim je potanko protumačio kakvi su temelji seljačkoj stranci, tj. što je to i kakvo je to hrvatsko državno pravo; kako se može i mora utvrditi seljačka i narodna sloga u Hrvatskoj, a slavensko bratimstvo izvan Hrvatske; kako će napokon i sva naša gospoda malo pomalo uvidjeti da se ni naš narodni dom ne može graditi od krova, te će i narodni svećenici, a pogotovo domaći trgovci i obrtnici listom pristupiti pučkoj seljačkoj stranci.

Objavio je u štampi¹³⁷ ovu poruku pristašama HPSS: »Našim pristašama iz požeške, bjelovarsko-križevačke i varaždinske županije, koji živo žele, da dođem među njih i koji mi poručuju, da kod njih taj i taj ne dozvoljava nikakvoga sastanka, odgovaram ovako: Gdjegod želite, da dođem među vas, javite mi barem osam dana prije i ne tražite sastanak samo u nedjelju i svetak, jer nedjelja je u tjednu samo jedna. Osim toga javljam, da sam do 10. svibnja narodnim poslom već tako zaokupljen, te ću istom poslie toga dana moći se odazvati i na nove pozive. A što se tiče zabranjivanja sastanaka, treba proti svakoj zabrani uložiti utok na kr. županijsku oblast, pa ako to ne pomogne, na vis. kr. zemaljsku vladu. A ako bi kr. kot. oblast koga radi sastanka pozvala na odgovornost, te ga i kaznila, i proti tomu treba uložiti utok pozivom na §. 19. zakona o pravu sakupljati se, — jer kr. kot. oblast ne može u tim stvarima sama kazniti, nego ima krivca prijaviti s u d u.«

¹³⁶ Isto, br. 15, 13. IV 1905.

¹³⁷ Isto.

U povodu smrti biskupa J. J. Strossmayera Radić je napisao nekrolog¹³⁸ u kojem je ustvrdio da je Strossmayer bio u najteže vrijeme prvi branitelj narodnih pravica i prvi graditelj naše narodne budućnosti, u skladu s osnovom po kojoj bi se Hrvatska imala osloboditi peštanske i bečke prevlasti. Ta se njegova osnova — piše Radić — vidi iz jedne jedine izreke: Prosvjetom k slobodi! i to prosvjetom narodnom, slavenskom i kršćanskom. »Ali za sve ove stvari treba mnogo i mnogo novaca i još više uma i srca. A treba i pomagača. Novaca je našao Strossmayer u svojim biskupskim dohodcima, za koje je znao, da ih je od naroda primio, pa ih je zato narodu i posvetio: preko deset milijuna Kruna potrošio je, samo što se zna, za đakovačku crkvu, za škole, za znanost i umjetnost. Um je svoj veliki naš biskup bistrio kršćanskom vjerom i ljubavlju za svu slavensku braću, osobito za napredne Čehe i za njihov glavni grad, što ga oni sami nazivlju slavenskim Pragom. Ponajbolji pomagač bio mu je najveći hrvatski povjestničar, neumrli i nezaboravni kanonik Franjo Rački. I tako je Strossmayer za punih pedeset godina postigao ovo troje: O slavenskoj službi božjoj danas se svaki dan raspravlja u samom Rimu, te se ova stvar ne može više zabašuriti, dok po svoj Hrvatskoj ne zaori: »Slava va višnjih Bogu!« mjesto: »Gloria in excelsis Deo!« Zagreb je u istinu postao ognjište naše znanosti i kolievka naše umjetnosti, pa čim zagrebačka gospoda prigrle u politici pučku slavensku misao, upirat će u Zagreb oči ne samo Hrvati i Slovenci, nego će se Srbi i Bugari njime ponositi. Hrvatska državna misao rješila se madžaronskoga svoga ruha, te danas već mnogi i mnogi Hrvat, kad čuje za Beč, pomisli odmah i na Zlatni Prag, Trst, Spljet i Ljubljanu, a kad mu govore o Austriji, on vidi dalmatinsku i istarsku Hrvatsku, pak Sloveniju, Češku, galičku Poljsku i galičku Rusiju. Danas poslie Strossmayera — zaključuje Radić — u Evropi se već bolje znade, da mi Hrvati nismo ni Ugri, ni Austrijanci, nego Slaveni; a znade se i to, da smo u čitavoj habsburškoj carevini poslie Čeha i Poljaka u znanosti i prosvjeti najviše napredovali, te još samo treba, da Strossmayerova politička misao, u kojoj nema ni trunca madžarštine, jer se temelji uz hrvatsko državno na obće narodnom, tj. južnoslavenskom jedinstvu i na sveslavenskom bratimstvu, — da ta misao hrvatske i slavenske politike zahvati sav naš seljački puk, pa će Hrvatska, zajednička naša mati, prvomu svomu sinu podići spomenik onako slobodna, ugledna, jaka i srećna, kako ju je veliki naš hrvatski biskup zamislio, za kakovu je osobito sa srbskom našom braćom radio, i kakvu danas sigurno pred prestoljem Svevišnjega zagovara.«

¹³⁸ Isto.

Radić je u ime glavnog odbora HPSS uputio povodom Strossmayerove smrti ovu brzojavku Angjelku Voršaku, posvećenom biskupu u Đakovu:

»Duboko ožalošćeni odlazkom našega velikoga biskupa u vječnost, tješimo se time, što će djela njegova sjati punim svjetlom u povijesti hrvatskoj, slavenskoj i evropskoj, da nam kroz vjekove pokazuje putove ljubavi, uzajamnosti i slobode kao kršćanima, Slavenima i Hrvatima.« (HN, br. 15, 13. IV 1905).

Radić je i osobno prisustvovao sahrani biskupa Strossmayera kao predsjednik privremenog glavnog odbora HPSS.

Na drugom mjestu objavio je topao nekrolog o biskupu pod naslovom: Što nam je bio Strossmayer. (HM, god. IV, sv. 8, u Zagrebu, za svibanj, 337—340)

Objavio je i zanimljive uspomene: Moji susretaji s našim biskupom. (Isto, *Novi Viena*, 123—127; nastavak: isto, god. IV, sv. 9, u Zagrebu, za lipanj 1905, 135—143)

Član privremenog glavnog odbora Luka Šoški održao je u travnju devet sastanaka u selima hercegovačkog izbornog kotara (Hercegovac, Trnovitica, Pavlovac, Vel. Grđevac, Vel. Barna, Vel. Zdenci, Trnava, Ladislav i Tomašica); bili su održani sastanci stranke u brodskom, garčinskom i ceranskom kotaru, a u Molvama je govorio i P. Ljubić razloživši prisutnima temelje i zadatke stranke dok im je student Fran Fancev pročitao od točke do točke tumač programa iz knjižice *Hrvatska pučka seljačka stranka*, pa se o svakoj točki posebno raspravljalo. Sâm Radić održao je pouzdani sastanak u Šiškovcima (izborni kotar Cerna). »Ovaj put sam na početku svoga govora — piše o tome Radić¹³⁹ — ponajprije potanko razložio, da se naša stranka stvara zato, da seljačka politika obuhvati celu domovinu i sav narod, jer inače moglo bi se kazati pojedinomu selu, občini i kraju, da se buni, pa makar se ljudi najstrože držali zakonitoga puta, kojim se ima postići sve ono, što je u našem programu. Zatim sam protumačio, kako to, da se prije nitko nije primio ovoga posla, i rekoh, da jedna gospoda drže seljačstvo nezrelim i nesposobnim za javni život, druga opet gospoda da ovakvu seljačku politiku smatraju opasnom, treći, prvaci i »vođe« da su bili odviše naduti ili odviše lieni, te im se neda začu među narod, nego se vole po novinama svađati i grditi. Za tim sam razložio, koji su temelji i kakve su glavne točke našega programa, i kako se moramo strogo držati zakona, da se uzmognemo tako urediti i organizovati, te se bez naše stranke ne će moći u državi ništa važna učiniti.« Održao je sastanak i u Stupniku (samoborski izborni kotar) što ga je sazvaio član glavnog odbora dr Milan Krištof. Bio je također održan sastanak u Gori pa je tom prilikom bila provedena i organizacija (izabrani povjerenici za 15 sela), pa u Sv. Petru-Čvrstecu, Sibinj, Porderkavlju i drugdje, dok Ljubiću nije pošlo za rukom da održi sastanak u Hlebinama zbog držanja redarstvenog izaslanika.

Režimu — očigledno — nije odgovaralo širenje Hrvatske pučke seljačke stranke i Ante Radić, u djelomično zaplijenjenom uvodniku pod naslovom: *Stradanje radi politike*,¹⁴⁰ pozabavio se s nekoliko primjera: u veljači sazvaio je Stj. Stanković na sastanak kostajničke obrtnike i seljake iz okolice, a za nekoliko dana osudila ga kotarska oblast zbog toga na 14 dana zatvora; 17. travnja sazvaio je Antun Jemrić sastanak u kuću Martina Jemrića, a na sastanak je došao i retkovački kapelan, pa su 29. travnja zbog toga sva trojica bila osuđena na po 100 kruna globe svaki, dok je na samu Veliku subotu poglavarstvo grada Zagreba po nalogu državnog odvjetništva zaplijenilo 6.600 komada knjižice »Hrvatska Pučka Seljačka Stranka.«

»Gradsko poglavarstvo u Zagrebu priobćilo je dne 21./4. 1905. br. 17.514 -III. tiskari Mile Maravića — pisao je o tome Stj. Radić¹⁴¹ — dopis kr. državnoga odvjetništva u Zagrebu od 21. travnja 1905. broj I. 607, kojim se zaustavlja odtisak brošure »Hrvatska pučka Seljačka stranka« i to sbog 32 stavke, »pošto smjer i sadržaj istih tvori učin *zločinstva* smetanja javnoga mira označenoga u § 2. zak. čl. XIV. od 1870. i postupka § 300. i 302. k.z.« — A kr. sudb. stol u Zagrebu priobćio je istoj tiskari dne 24. travnja 1905. br. I. 489/05. »U ime Njegova Veličanstva kralja!«: da se izriče zabrana daljnijega razpačavanja re-

¹³⁹ HN, br. 17, 27. IV 1905.

¹⁴⁰ Isto, br. 18, 4. V 1905.

¹⁴¹ HM, god. IV, sv. 8, u Zagrebu, za svibanj 1905, 383—384.

čenoga tiskopisa, zapljena se potvrđuje, zaplijenjeni primjerci imaju se uništiti, a presuda ova ima se proglasiti u Narodnim Novinama.

U kratko: Program Hrvatske Pučke Seljačke Stranke zajedno s uvodom ili tumačem — zaplijenjen je: 6.600 komada knjižica odnio je redarstvo, tako da se knjižica više ne smije i ne može razpačavati. Do sada je razpačano 3.400 komada. Proti zapljeni i sudbenoj presudi uložili su pisci (tj. čitav glavni odbor Hrv. Pučke Seljačke Stranke) prigovor, o kojem će odlučiti sud.

Zašto je kr. državno odvjetništvo zaustavilo ovu knjižicu tek sada, toga mi naravski ne znamo. No da je zapljena došla u neobično vrijeme, to se je opazilo, pa se je u novinama to »zakašnjenje« i tumačilo. Tako je u strane novine došla viest, da je ta knjižica zaplijenjena nakon toga, što je zagrebačko katoličko »Hrvatstvo« žestoko udarilo na tu knjižicu, a osobito na dra. Antu Radića i Stjepana Radića (kao da su oni sami potpisani kao izdavači). Pala je i rieč »denuncijacija«, tj. da je »Hrvatstvo« denunciralo Hrv. Pučku Seljačku Stranku, njezin program i njezine ljude. — »Hrvatstvo« se od toga brani — doista vrlo nespretno i sumnjivo: samo priznaje, da se je knjižica mjesec dana slobodno razpačavala, a najedanput zaplijenjena. Svakako je vrijedno zabilježiti, da su zaplijenjena i sva ona mjesta u knjižici, na koje se je »Hrvatstvo« oborilo; možemo dakle konstatovati ne samo to, da je zapljena došla iza »katoličke« navale, nego i to, da katoličko »Hrvatstvo« ima jednak ukus s kr. drž. odvjetništvom. A i to je nešto. — Vrijedno je zabilježiti i to, da je zapljena došla baš u vrijeme, kad se je imala zametnuti parnica između »Hrvatstva« i odbora Hrv. Pučke Selj. Stranke, i to s razloga, što »Hrvatstvo« nije uvrstilo izpravka članova glavn. odbora Hrv. Pučke Selj. Stranke onako, kako je predan i kako to traži zakon (na istome mjestu itd.). Baš kad se je imala radi toga predati tužba sudu, eto zapljene! Čudna li slučaja!»

Stjepan Radić postavio je — pošto je umro petrinjski saborski zastupnik Ferić — svoju kandidaturu u Petrinji. Davno prije nego što se moglo i slutiti da će petrinjski izborni kotar smrću izgubiti svog zastupnika u Saboru — piše sâm Radić¹⁴² — HPSS se prema svome programu počela uređivati i u tom kraju. Već 26. veljače 1905. bijahu prva dva pouzdana sastanka, i to za općinu Hrastovicu i grad Petrinju. Taj se posao i dalje nastavio toliko, koliko se moglo dospjeti od rada po ostaloj Hrvatskoj, te su u Hrastovici bila još dva sastanka, i to jedan za općinu Jabukovac, a osim toga održao se sastanak za općinu Pračno i Gora. Sve je to bilo prije smrti petrinjskog saborskog zastupnika (Ferića). Neki su mislili da će HPSS odma iz Zagreba postaviti svog kandidata i za nj otpočeti običnu kortešaciju koja se tako gadi svakomu poštenom čovjeku. Umjesto toga glavni odbor uređivao je stranku kao prije te je i sam predsjednik držao pouzdani sastanak u Sunji, najjačoj općini petrinjskog kotara, a da nije ništa govorio o svojoj eventualnoj kandidaturi. »Za to sam ja i poslie smrti bivšega zastupnika Ferića — piše Radić — uređivao našu stranku u slavonskoj Hrvatskoj (u kotaru brodomskom, garčinskom i ceranskom), a u času, kad sam saznao, da je raspisan izbor za petrinjski kotar, pošao sam na pouzdane sastanke u Fužine i u Hreljin. Nerazumno je dakle, i nepravedno reći, a kamo li napisati, da je naša stranka jedva dočekala priliku, kako bi se sa svom strašću

¹⁴² HN, br. 20, 10. V 1905.

uputila u izbornu borbu, i započela pravi lov na izbornike, kao da nije kadra raditi i izvan sabora na svakom polju narodnoga života.

Ali se samo po sebi razumije i to, da je naša stranka kao jedina uređena hrvatska stranka u petrinjskom kotaru, koji je velikom većinom hrvatski pučki seljački kotar, kanila od prvoga časa svoga obstanka postaviti svoga kandidata. Te nakane nismo nigdje nikomu tajili, a ja sam češće i to spominjao, da ću u Petrinji po svoj prilici baš ja kandidovati, a to s ovih razloga: Moje je rodno selo Trebarjevo Petrinji tako blizu, te moj seljački rod mnogi Petrinjci poznaju u glavu; još g. 1893. odsjedio sam u Petrinji 4 mjeseca (sbog toga, što oštrim riečima zapriečih zdravicu grofu Khuenu na proslavi tristogodišnjice Bakačeve pobjede pod Siskom) i upoznao se tu ne samo s nekoliko svjestnih građana, nego i s nekoliko seljaka iz gorske i hrastovačke občine; od onda sam uvijek podržavao žive veze s ovim kotarom, te sam sudjelovao i na velikoj narodnoj skupštini u Petrinji pred dvie godine. (U Sunju ne stigoh, jer tu bijaše skupština u isti dan i u isti sat, a imao sam dosta posla, neprilike i troška, pišući, štampajući i razasiljajući knjižicu pod naslovom: Dvie narodne skupštine u petrinjskom izbornom kotaru, koja je knjižica tiskana u 3.000 komada uz pomoć skupštinskoga odbora u Petrinji i Sunji.)

No makar sam znao, da bi bilo dosta, da se bud sam proglasim kandidatom, bilo da to učini naš glavni odbor, ipak nisam toga uradio do danas, jer se ovakav postupak protivi pučkoj i seljačkoj politici naše stranke.

Nego odlučni naši pristaše nisu mirovali, već su odmah počeli raditi za kandidata naše stranke, i to upravo za mene. Ali u to se Petrinjom razširi glas, da ja ni ne smijem kandidovati, a član glavnog odbora g. Šimunović upita me pismeno, što je na stvari. Za to sam u ovom našem listu obznanio, da mogu kandidovati, te samo budala i zlobnik može govoriti i pisati, da sam ja ovom obznanom htio izbornike na sebe istom upozoriti, ili im se čak — nametnuti.«

U to vrijeme je Radić pošao u Češku¹⁴³ i tako je tek 7. svibnja bio prvi izborni sastanak stranke u Petrinji, sazvan zato da se izbornici upitaju, da li pristaju na to da Radić bude kandidat stranke na naknadnim izborima za petrinjski kotar.

¹⁴³ U Češkoj je Radić održao četiri predavanja u Plznju i jedno u Pragu, predavanja koja »podaju jasnu i preglednu sliku savremenih prilika u Hrvatskoj s kulturnoga, gospodarskoga i političkoga gledišta.« Iz Praga je dobio redarstveni izgon a na povratku održao u Beču predavanje tamošnjoj jugoslavenskoj omladini o hrvatskom pitanju tj. o položaju Hrvata i Hrvatske u Evropi i Monarhiji.

O tom bečkom predavanju sam je napisao ovo: »Vrlo uspjeli sastanak bečke omladine bio je na mom povratku iz Praga početkom svibnja o. g. Na sastanku bijaše preko stotina naših višeškolaca i to gotovo svi Hrvati iz Istre i Dalmacije, 15 Srba, 5 Slovenaca i nešto Banovaca i Bosanaca. Na sastanku sam obširno i temeljito razložio hrvatsko pitanje, tj. današnji naš položaj u Evropi i u monarkiji. Najprije u kratko ponovih, što predavah u Češkoj, a zatim sam potanje govorio o sjedinjenju hrvatskih stranaka u Dalmaciji, o mađarskoj koaliciji i o pučkoj seljačkoj stranci. Na upit trojice Srba razložih svoje mišljenje o »Austriji« i o Bosni-Hercegovini; na upit jednoga Hrvata iz Bosne svoje nazore o muslimanima, a na upit jednoga Hrvata iz Banovine, svoje uvjerenje o hrvatskoj poljodjelskoj banci i o gospodarskoj organizaciji seljačtva. Zanimanje za razpravu bijaše vanredno, a i uspjeh tolik, te je djačtvo priznalo — nekoi i meni u oči — da bi ovakvi sastanci preporodili južnoslavensku akademsku omladinu u Beču, da ne bude, kako je sada, narodu više na štetu, nego na korist, a prečesto dapače i sebi i njemu još i na sramotu.« (HM, god. IV, sv. 9, u Zagrebu, za lipanj 1905, 432)

Na tim izborima održanim 25. svibnja bio je međutim izabran mađaron Bude pl. Budisavljević (192 glasa) dr Franko Potočnjak dobio je 111 glasova a Stjepan Radić 79.¹⁴⁴ Radić je odmah sastavio izjavu (Zagreb, 30. svibnja 1905) u kojoj je nanizao ove prigovore:

»1. Veliki župani, koji imaju osobno pravo glasa na saboru, prema § 2. zakona od 29. rujna 1888. ne mogu biti birani za narodne zastupnike, dok nisu umirovljeni; zato g. Bude pl. Budisavljević kao veliki župan u službi nije u obće po zakonu smio kandidovati.

2. G. Bude pl. Budisavljević nije postavljen kandidatom pred izbornim odborom, kako to određuje § 45. izbornoga reda.

3. Predsjednik izbornoga odbora g. Winkler nije prije započeta izbora prisutnim izbornicima ustmeno izjavio, da je oružana sila samo zato pozvana, da se uzdrži mir i red i da se svakomu zajamči pravo slobodnoga glasovanja, kako to određuje § 44. izb. reda.

4. Ja nisam prije glasovanja mogao govoriti u izornoj skupštini, jer je velika većina izbornika ostala na ulici, a u izornoj dvorani bijahu gotovo sve sami činovnici. Time je opet povrijeđen § 45.

5. Izbornici nisu iz listine prozivani abecednim redom, kako određuje § 46. izb. zakona, nego je listina bila sastavljena svakojako, pa tako i štampana, i to gotovo u svakom primjerku drugim redom, te je izbornomu odboru bila nemoguća kontrola.

6. Listina se tako brzo čitala, da bilježnik izbornoga odbora nije mogao predanih glasova točno ubilježiti, kako to određuje § 48. izbornoga reda, te je i sam predsjednik izbornoga odbora više puta kolebao, je li taj i taj već glasovao, a to je bilo na štetu poglavito opoziciji.

7. Izbornici-činovnici bili su i poslie glasovanja u dvorani, i to u tolikom broju, da je bio prepriečen slobodan pristup izbornicima, koji još ne bijahu glasovali. Time je povrijeđen § 51. izbornoga reda.

Proti svim ovim povredama osim prve (i to jer nisam mogao znati, nije li u zadnji čas veliki župan umirovljen) ponovno sam oštro i odlučno prosvjedovao kod samoga izbora, to jest čim su se dogodile i događale, a nikako ne pojmim, zašto to nije učinio i drugi kandidat opozicije, dr Potočnjak, koji je sada u novinama tako ratoboran.

Naglasujem još, da sam u svom izbornom govoru osobito iztaknuo nepomirljivost H.P.S.S. proti mađaronstvu i proti »narodnoj stranci«, pak naš zahtjev sveobćega izbornoga prava kao i naše državopravno, demokratsko i slavensko shvaćanje savremene hrvatske politike. Tomu je opetovano prigovarao g. Winkler, prekidajući me i pozivajući, da razlažem program, a u tom su mu u nepojmljivoj zasliepljenosti pomagali neki pristaše dra Potočnjaka, dovikujući mi: »Glasovati! Pođimo k izboru!« — uza sve to, su vidjeli, da govorim posvema u kratko i posvema stvarno.

¹⁴⁴ Za Radića je glasovalo ukupno 79 izbornika, i to iz grada Petrinje 29, iz vanjskih općina 43 seljaka, 2 katolička svećenika, 2 trgovca, 1 obrtnik i jedan posjednik, no nijedan Srbin. (HM, god. IV, sv. 9, u Zagrebu, za lipanj 1905, 422)

I tako ni po današnjem izbornom zakonu nije g. Budisavljević u redu izabran, te se zaista moramo čuditi, što se pod stare svoje dane okitio ovakvim zastupničkim mandatom.«¹⁴⁵

Polazeći — prije petrinjskog izbora — na slavenski novinarski kongres u Opatiju,¹⁴⁶ Stj. Radić i Ljubić, urednik *Hrvatskih Novina* u Virju, održali su sastanke u Fužinama, a zatim i u Hreljinu; sami seljaci održali su pet sastanaka u čazmanskom kotaru, a sâm Radić je 4. lipnja održao sastanak u Sv. Petru Čvrstecu (općina Vojakovac, izb. kotar križevački); brat Ante sastanke u Budančevici kraj Kloštra, Koprivnici i Bregima, pa Hlebinama, Tomo Jalžabetić u Ferdinandovcu, dok je Stjepan Radić održao daljnje sastanke u Ladislavu, Sokolovcu (koprivnički izborni kotar) te u Opatincu (dugoselski izborni kotar). U Opatincu se Radić opširnije osvrnuo na dra Franka koji je opet počeo pisati o slozi za koju nije nikada bio i do koje ništa ne drži. »Ja sam — nastavljao je Radić¹⁴⁷ — za slogu među našom gospodom potrošio dosta vremena, truda i novaca. Ostavio bi sve svoje poslove i išao samo za tim, da što više gospode počne poučavati narod pošteno i sdušno, ne grdeći protivnika i ne hvaleći svaki sam sebe. Nisam uspio, a sad vidim, da nisam ni mogao uspjeti. Ne mogu se naime u izbornu vrieme i skreno složiti onakva gospoda, koja su se prije izbora kroz više godina ružno i sramotno grdila. Zato sam se okanio raditi za slogu među gospodom da sve sile uložim, kako bi se složilo naše seljačstvo. I kamo sreće, da sam za ovu pučku seljačku slogu počeo raditi već prije pet, šest godina. A što se govori, da time nastaje opet jedna nova stranka, ja vam velim, a vi sami možete prosuditi, da nije istina, kad se kaže, da u Hrvatskoj ima više i od deset stranaka. Za stranku nije dosta imati novine, u kojima jednoga čovjeka po blatu valjaš, a drugoga u zviezde kuješ, nego za stranku treba tisuće i tisuće pristaša, koji imaju stalan temelj i jasan pravac i kojima su na čelu drugačiji ljudi a ne prosti vikači i psovači. Naša stranka ima već po svoj Hrvatskoj na tisuće pristaša, i ti se danomice množe, jer je seljačku dušu ogrijao takav plamen, kojega ne može više ništa ugasiti. Ovakva se stvar nema bojati srditih i polupijanih psovača.«

U Zagrebu je 21. svibnja pred sudbenim stolom bila održana prigovorna rasprava povodom odluke o zapljeni programa stranke. Radić je bio samo najavio sudu svoje prigovore, s tim da će ih točno razložiti tek onda kad državno odvjetništvo dokaže, ili barem kaže, po kojem se paragrafu svaka zapljenjena stavka ima kazniti. Stoga je sud na raspravi pozvao državnog odvjetnika da zapljenu točno označi i obrazloži. Zamjenik državnog odvjetnika samo je naznačivao po kojem se paragrafu ima kazniti koje zapljenjeno mjesto, a da nije branio samu zapljenu. »Sad si lako možemo pomisliti — piše o tome sâm Radić¹⁴⁸ —, da je bilo upravo nemoguće zapljenu braniti poslie mojih prigovora, u kojima sam za svaku zapljenjenu izreku, a gdje je trebalo i za pojedinu zapljenjenu rječ dokazao, da nema u njoj ništa proti zakonu. Za celo vrieme

¹⁴⁵ HN, br. 22, 1. VI 1905.

¹⁴⁶ To je bio šesti kongres po redu, održan 14., 15. i 16. svibnja 1905. Prvi je bio u Pragu god. 1897.; drugi u Krakovu; treći u Dubrovniku; četvrti u Ljubljani; peti u Plznju. Vidi Lovrenčić, n. dj., 10, bilj. 3.

¹⁴⁷ HN, br. 24, 15. VI 1905.

¹⁴⁸ Isto, br. 26, 29. VI 1905.

moga govora (od 3 i pol do 5 sati), koji je bio mjestimice veoma oštar, ako i nije bio nigdje strastven, mali je sudbeni senat (od tri člana) slušao tako mirno, ili kako se ono kaže, objektivno, kao da smo u Engleskoj ili u Americi, a i zamjenik je drž. odvjetnika poslie moje obrane jednostavno izjavio, da odluku prepušta posvema slobodnoj odluci slavnoga sudišta. Jedino se zaustavio na 15. str. programa, gdje se ono govori, kako »naš narod teško podnosi mnoge dosadašnje zakone i odredbe, pa se koji put i zaleti«, te je na ovom temelju tvrdio, da se i sâm pisac programa boji, da bi puk naš program mogao krivo razumjeti, a naveo je tobože i jedan dokaz, da naše seljačtvo ovaj program u istinu krivo i razumije. Spomenuo je naime, da je još prije zapljene stiglo na sudove oko trideset molbenica, u kojima seljaci traže, da se razdiele veliki spahiluci ili vlastelinstva. Ovo je imao biti najjači razlog za zapljenu. Odgovarajući na to rekoh — piše dalje Radić —, da je ovo baš dokaz, kako je naš sviet dosta dobro shvatio onu misao našega programa i onaj nauk, kojim se narod upućuje, da se i oni zakoni i one naredbe, s kojima nismo zadovoljni, ne smiju i ne mogu odstraniti silom, nego jedino zakonitim putem, tj. saborskim zaključkom i kraljevom sankcijom (potvrdom). Da su ljudi stvar krivo razumjeli, bili bi pograbili kolce i sjekire na svoju štetu i nesreću, na narodnu sramotu i na veliku nepriliku oblastima.«

Sud je na kraju donio odluku da se zapljena posvema ukida pa da se, prema tome, može knjižica (program) slobodno raspačavati.¹⁴⁹

Radić je nastavljao akciju i u drugoj polovici lipnja održao više sastanaka: u Lupoglavi, Oborovu, Prerovcu, Trebovcu, Belaju i Bariloviću, a početkom srpnja u Županji i Bošnjacima, Dubravi, Sv. Ivanu Žabnom, Crikvenici, u Mostarima i Ivanić-Kloštru, kasnije u Rovištu.

Glavni odbor stranke održao je u Zagrebu 18. srpnja svoju četvrtu sjednicu. Najprije se odbor proširio petnaesticom novih članova, i to dvanaesticom seljaka, jednim župnikom i dvojicom obrtnika, a proširio se samo zato da ima što više pomagača pri organizaciji stranke. »Zatim je predsjednik odbora izvijestio o političkom položaju s obzirom na metež u Ugarskoj i na nekoje predloge o izbornom sporazumu svih opozicionih stranaka, pa je pročitao poruku dra. M. Derenčina u ime hrv. stranke prava, i pismo, kojim je dr. Neumann popratio poznate zaključke osječkoga opozicionalnoga sastanka od 4. srpnja o.g. — stoji u novinskom izvještaju sa sjednice.¹⁵⁰ O političkom položaju sudio je odbor kao i prije tri mjeseca, te nije imao razloga, da bilo u čem promieni svoje mišljenje o mađarskoj koaliciji, u kojoj nema ni pojedinca, a kamo li stranke, koja bi kroz punih dvadeset godina ikada išto bila prigovorila današnjem sistemu u Hrvatskoj, što ga je naročito grof Khuen Héderváry provodio na temelju Bachovih absolutističkih patenata u ime mađarske državne ideje. O izbornom sporazumu nije odbor mogao konačno odlučiti, jer po redu u našoj stranci tako važnu stvar može riješiti samo glavna skupština, koja će se doskora sastati u Zagrebu. Ali je odbor poslie poduže razprave, u kojoj osobito živo sudjelovahu seljaci Martinović i Gombović, odlučio, da u načelu pristaje na izborni spo-

¹⁴⁹ O svemu tome je Radić obširno izvijestio u *Hrvatskoj misli*, god. IV, sv. 10, u Zagrebu, za srpanj 1905, 456—466.

¹⁵⁰ *HN*, br. 29, 20. VII 1905. Također: *HM*, god. IV, sv. 11, u Zagrebu, za kolovoz 1905, 527—528.

razum i da bira trojicu izaslanika u međustranački odbor u Zagrebu, ali se naravno ne će moći bez glavne skupštine stranke definitivno ničim obvezati. O napredku stranke bili su odbornici u glavnom obaviješteni iz »Hrv. Naroda«, pa je predsjednik sada iztaknuo samo to, koliko stranka ima povjerenika, koliko je bilo u svem sastanaka, kako su sve sastanke sazivali seljaci u seljačke kuće, kako su najpripravnije davali kola i drugačije pomagali, te su troškovi za organizaciju prema polučenom u uspjehu upravo neznatni. Još je predsjednik iztaknuo, da je napokon sva opozicija priznala H.P.S.S., a da sa službene strane do najnovijega vremena nije bilo gotovo nikakve zapreke ustavnomu i zakonitomu širenju naše stranke. Ali sad počeše oblasti braniti pouzdane sastanke u Podravini i Zagorju, u Gornjoj i Dolnjoj Krajini. Ove će zabrane dakako samo još povećati naš mir, i ako ne prestanu, vidjet će se, da je naša stranka kadra na temelju § 2. zakona od 14. siječnja 1875. sazvati u isti dan koju stotinu sastanaka, da živom praksom podkriepi mrtvo slovo zakona i dokaže, da smo napokon i mi Hrvati postali svjestni svoga ustava, i to baš u najširijim slojevima puka. I izvješće urednikâ naših listova pokazalo je, da se stranka silno jača i da neprestance napreduje, te je novinarska hajka zbog petrinjskoga izbora jedino »Hrv. Misli« otela 15 predplatnika, dok se trojica prijaviše, te je gubitak samo 12.¹⁵¹ Zatim se potanko viećalo o sazivu i o dnevnom redu glavne skupštine, na koju će se pozvati svi povjerenici. Iza toga riješen je čitav niz unutrašnjih stranačkih poslova, te se sjednica završila izjavama pojedinih odbornika, da će ovim putem naša stranka doskora preporoditi sav naš javni život, jer da će naročito poslie glavne skupštine k njoj pristupiti i sva inteligencija, koja je u istinu za pučku politiku, pa će tako nestati jedinoga prigovora: Seljačtvo je za ovaj program, ali nije inteligencija.«

Stjepan Radić se u uvodniku stranačkog lista *Hrvatski Narod*¹⁵² pozabavio »dočekom« na koji je naišao prilikom dolaska u stubički kotar. Pristaša stranke Franjo Bočkal dogovorio je bio s njim da će Radić u nedjelju 6. kolovoza održati tri sastanka u gornjostubičkoj općini. Prvi sastanak bio je zakazan u seocu Samce i Radić je tamo stigao u pratnji svršenog pravника Đure Stojanovića, ali je tamo došao i upravitelj stubičkog kotara Franjo Piškorić. Radić ga je pozna-

¹⁵¹ HM, imala je u siječnju 1904. 376 pretplatnika; početkom lipnja 228 pretplatnika koji su platili pretplatu dok se je svega javilo 567 pretplatnika; početkom 1905. god. zabilježen je pad broja njenih pretplatnika (za sto pretplatnika manje od lani!); u lipnju je Radić napisao ovo: »Još treću godinu, dakle od 1. X. 1905. do 1. X. 1906. izdat ću »H. M.« — ako Bog uzdrži zdravlje — radeći za nju bezplatno (i sa ženom) i nadoplaćujući sam manjak. Ako se ni u toj trećoj godini ne nađe barem 500 »pravih predplatnika«, ne ću lista moći više izdavati. Ne bih zapravo mogao već ni sada, da se ne preobteretih u nadi: Do tri puta Bog pomaže.« (HM, god. IV, sv. 9, u Zagrebu, za lipanj 1905, na omotu časopisa)

»Radić sve to većega deficita štampat će se H. M. od 5. broja u tako maloj nakladi, da će se morati obustaviti gotovo sve zamjene, a isto tako ne će se list slati redovno nikomu, tko se ne predplati.« (HM, god. V, sv. 4, u Zagrebu, za siječanj 1906, na omotu časopisa)

Početkom 1906. konstatirao je Radić: lani (1905) je broj pretplatnika HM pao ispod 300; ljetos (1906) i ispod 200. (Isto, god. V, sv. 5, u Zagrebu, za veljaču 1906, 265)

Sredinom godine prestala je izlaziti HM i 5. prosinca 1906. izašao je iz tiska prvi broj *Doma* kao glavnog glasila HPSS. *Dom* je izlazio svake srijede (sajmeni dan!).

¹⁵² HN, br. 32, 10. VIII 1905.

vao još sa Sveučilišta i stoga se upustio s njim u razgovor. Ispričao mu je da je ovo devedestpeti sastanak stranke; da nisu u čitavoj županiji zagrebačkoj, bjelovarsko-križevačkoj i virovitičkoj — osim u vinkovačkom kotaru — imali nikakvih većih neprilika; da se svuda drže strogo zakona; da na sastancima tumače program sa kojega je dignuta zapljena i da mu je sâm novi podban (Chavrak) nedavno rekao da nijedan inteligentan čovjek ne može u programu HPSS naći ništa što bi se kosilo sa zakonom. Podbanu se bio pritužio na Piškorićev postupak s pristašom stranke Bočkajem, a Piškoriću je dalje povjerio da mu je ondašnji podbanov zamjenik u razgovoru Radiću bio rekao da ne govori kao činovnik, da je u Zagrebu tek devet mjeseci a inače da je bio uvijek s narodom i među narodom, da pozna narod koji ga i voli, pa da mu (Radiću) upravo zato i savjetuje da ne ide u Zagorje gdje su velike opreke među seljaštvom i vlastelom itd. Radić da mu je na to odgovorio da upravo u Zagorju treba sastanaka i da su se do tada Zagorju uklanjali, no da duže ne mogu ostati gluhi na poziv pristaša iz najčistijega hrvatskog kraja. Sve je to djelovalo — piše Radić — na Piškorića tako da se siromah počeo tužiti na svoj položaj i na neizvjesnost u koju je zapao zato jer vlada nije izdala naredbe, jesu li sastanci dozvoljeni ili nisu. Zatim je izjavio i to da mu nije ni na kraj pameti da Radića možda globi jer ga dobro pozna itd., pa je onda dodao da je to nerazumljivo, dapače glupo da se ne dozvoljava sastanak na kojem se samo tumači program, koji se i onako tumači i prodaje. Radić ga je na to upitao da li možda ima pismeni nalog da sastanak zabrani kad tako govori, na što mu je Piškorić odgovorio: »To se zna da sam se ja za vremena upitao i pobrinuo i da taj nalog imam za sebe...« Radić je nato otišao u oveću sobu gdje se skupilo preko stotinu seljaka. Prije nego što je Radić stao govoriti, upravitelj zatraži pozivnice od pozvanika vladajući se tako kao da je na temelju zakona o pravu sakupljati se. No vidjevši da su svi izaslanici pozvani, stao je ovako govoriti: Ovdje ima ljudi i vani na cesti, tu se otvaraju vrata i uz hodnik i u dućan, tu su i prozori otvoreni, tu su se pozivi dijelili i neposredno prije samog sastanka, tu je evo i Stojanović i bez pozivnice. Radić ga je upitao da li se sastanak smije držati samo u takvoj prostoriji koja je hermetički zatvorena. »Jest, samo u takvoj prostoriji« — glasio je odgovor. »Zbog svega toga raspuštam ovaj sastanak tim više, što ima političku svrhu, a to se protivi cesarskom patentu od mjeseca studenoga 1852.; pozivljam Vas dakle, da se svi mirno razidete svojim kućama.« Ljudi ostadoše stajati nepomično ne maknuvši se s mjesta, a uz upravitelja tri oružnika i jedan općinski redar.

»Sad ustanem ja — piše Radić — i rečem: »Prijatelji, ovo je 95. sastanak naše stranke, a prvi, koji je razpušten, usprkos tome, što smo se strogo držali zakona i baš zato ja vam, kao sazivač savjetujem, da se ničim ne protivite, ni riečju, a kamo li činom, ali ujedno pred vama svima ovdje velim, da ovo nije po zakonu, i da ću se ja samo sili pokoriti. Bilo bi dobro, da i vi tako učinite, ali napokon radite po volji; glavno je, da se ničemu ne usprotivite.«

Još je po tri puta upravitelj sve to strožim glasom ponavljao svoj poziv, dovikujući još ljudima: »Idite se kući moliti Bogu za kišu, a nemojte ovdje dangubiti.«

Tu sam skočio i oštro prosvjedovao riečima: To ovamo ne spada. Nitko nema prava narodno zanimanje za javne poslove zvati dangubom.« No Franjo

Piškorić ponovi svoje rieči, kao da govori još nečuvenu mudrost i kao da ima vrhovnu vlast u Hrvatskoj.«

U sobi osta još podosta ljudi, a neki posjedaše na stolce i Piškorić dade na to sobu silomice isprazniti, tako da u njoj ostaše Radić i Stojanović, koje također izguraše na cestu i tu im Piškorić zapovijedi da odmah krenu u Stubicu. Tamo Radiću uručiše ovu presudu: »Presuđuju se Stjepan Radić i Đuro Stojanović, oba iz Zagreba, radi prekršaja ces. patenta od 26. 11. 1852. na kazan globe u iznosu od 10 K svaki u korist uboške zaklade občine Stubica gor. ter izgon iz kotara pod sigurnom pratnjom. Presuda se temelji na naredbi od 20. 4. 1854. Ovaj prekršaj počinjen je time, što su sazivali i obdržavati kanili skupštinu u svrhu osnutka »hrvatske pučke seljačke stranke«. — I tako obojicu odmah protjeraše iz stubičkog kotara.

Izaslanstvo glavnog odbora HPSS je zbog toga posjetilo podbana Chavraka, i to predsjednik Radić, dr Šuperina i kapelan Koritnik. »Pošto je Stj. Radić u kratko, ali točno — stoji u novinskom izvještaju o tome¹⁵³ — opisao postupak kot. upravitelja Piškorića i predao podbanu Chavraku presudu, upitao je, kako se to imade tumačiti, što se sastanak za osnivanje ustavne političke stranke kazni kao prekršaj. Gosp. podban odgovori, da će vlada stvar najtočnije ispitati i postupati po zakonu, samo neka g. Stj. Radić u posebnom podnesku na vladu sve točno opiše, a vlada će svoju odluku pritužitelju pismeno dostaviti. — Na to je dr Šuperina zapitao g. podbana, da li upravni organi imaju direktivu i kakovu glede izvršivanja zakona o pravu sakupljati se, te da bi nas g. podban imao dobrotu o tom informirati, da se znademo ravnati. Na to je g. podban odgovorio ovo: Vlada nije izdala niti može izdati zabranu, da se ne smiju obdržavati sastanci za organizaciju ikoje političke stranke; ali si vlada naravski pridržaje pravo, da u svakom pojedinom slučaju upotrebi mjere, koje drži najzgodnijim, da se uzčuva javni mir i poredak, jer ima različnih krajeva, narod svuda nije jednak, ili barem pojedini ljudi nisu jednaki.

Naši su izaslanici po odgovoru g. podbana dobili dojam, da vlada nema ništa protiv obdržavanja sastanaka, ako se iz izvješća nižih oblasti ne uvjeri, da su ti sastanci u pojedinom slučaju pogibeljni javnom miru i poredku. Neka dakle naši pristaše nastave još revnije posao oko uređivanja H.P.S.S. držeći se strogo zakona, kao i do sada, i čuvajući se ne samo svakoga čina, nego i svake rieči, koja bi mogla oblasti dati povoda, da se odlučna ali zakonita naša opozicija proglasi bunjenjem. Budu li naši pristaše uza sve to imali neprilika, obratit ćemo se i opet na vladu, a učinit ćemo i druge zakonite korake na obranu naših i onako stegnutih ustavnih prava.«

U idućem broju *Hrvatskog Naroda*¹⁵⁴ Radić se osvrnuo na postupke oblasti protiv HPSS i ustvrdio da su u deset dana doživjeli tri slučaja da se protiv zakonite organizacije stranke postupa onako, kako su to inače na žalost morali gledati samo u vrijeme raspisanih saborskih izbora. U jednom jedinom slučaju, naime u Brdovcu kraj Zaprešića, opravdavala je oblast to, što je pozvala oružnike, time da je narod uzrujan, dok se u Gornjoj Stubici uređovalo jednostavno na temelju apsolutističkog patenta iz god. 1852., a u Kraljevcu (kotar Klanjec) nije kotarski upravitelj htio uopće reći na kojem temelju i s kojim pravom

¹⁵³ Isto.

¹⁵⁴ Isto, br. 33, 17. VIII 1905.

zabranjuje pouzdane sastanke i pomoću oružnika zabranjuje jednom osnivaču seljačke stranke (A. Radiću) da prisustvuje i najobičnijoj obiteljskoj večeri. Radić, dalje, upozoruje sve pristaše stranke da prekršaji zakona o pravu sakupljati se po § 19-tog zakona spadaju na sud a nipošto na političku oblast. Zato bi vlada ureda radi imala u tom smislu izdati naputak na sve upravne oblasti koje toga očito ne znaju, budući se ni naša opozicija nije na žalost 30 godina služila ovim pravom.

»Ako je u istinu u občini brdovačkoj — piše dalje Radić — narod onako uzrujan, kako je to govorio gosp. bilježnik, onda ustavna vlada može zbog javnoga poredka i mira naredbenim putem izdati takovu naredbu, kojom će se privremeno obustaviti zakon o pravu sakupljati se. Ali dok taj zakon vriedi, ustavna se vlada ne smije zadovoljiti pukim pismenim nalogom, kakvim je brdovački bilježnik opravdavao svoje uređivanje, jer mi, hvala Bogu, nismo u policajnoj državi, te ni po duhu današnjih zakona naši upravni činovnici ne mogu tako uređovati, kao da su puki zapovjednici oružništva.

Za kotar dolnjostubički i klanječki ne može se postupak oblasti opravdati ni tobožnjom uzrujanošću naroda, jer se i u ta dva kotara pokazalo kao i po cijeloj Hrvatskoj, da je naš seljački svijet podpuno dozrio za ustavni život, t. j. da više ni ne sanja o tom, kako bi silom i kojim drugim nezakonitim putem došao do svoga prava. Ta se politička zrelost i razboritost vidjela u ostalom i na našim ljudima u Brdovcu, a bila bi velika pogrješka s vladine sturane, ako se poda mišljenju, da se narod ovako mirno i razborito vlada tobože iz straha.

Ima, istina još dosta kotara u Hrvatskoj — priznaje Radić —, gdje seljački svijet misli, da je oblast samo nekakovo strašilo. No gdje god se naša stranka ukorenila i uredila, a to je već u dobrom dielu Hrvatske, to naši pristaše dobro znadu, da oblast nije i ne smije biti narodu napast, nego da mu mora štiti sigurnost života i imetka, kao i svako ono pravo, što mu po zakonu patri.

I upravo zato, jer je seljački puk posvema dobro shvatio, da se oblasti ne treba bojati, i da nema nikakvoga smisla proti njoj se buniti, budući da seljačka većina naroda može zakonitim putem provesti program seljačke stranke, baš se zato stalno možemo nadati, da će tisuće pristaša znati, kako se imadu vladati i onda, kad oblasti budu i drugdje ovako uređivale, kako su to počele u Zagorju.

Ako nam proti jasnom slovu i duhu zakona po svoj Hrvatskoj počnu razpuštati naše sastanke, ne mogu razpustiti naših familija, niti nam nikojim načinom zabraniti, da se slobodno razgovaramo, gdje se u svom poslu sastanemo, na polju i u šumi, na drumu i na sajmu, pred kućom i pred crkvom. Na tim svim sastancima neka naši pristaše revno i živo upućuju jedan drugoga, a gdje ih je pet, šest na okupu iz takvoga sela, u kojem još nema povjerenika naše stranke, neka ta petorica, šestorica jednoga između sebe odrede, da u njihovo ime dođe na prvu glavnu skupštinu hrvatske pučke seljačke stranke.«

Ako u koje selo dolazi samo jedan broj *Hrvatskog Naroda*,¹⁵⁵ neka taj pretplatnik — predlaže dalje Radić — koji je ujedno pristaša HPSS naruči

¹⁵⁵ *Dom Ante Radića* izlazio je 1900—1904; početkom 1905. sjedinio se s *Hrvatskim Narodom* koji izlazi čitavu 1905. kao glavni list HPSS, i to svakog četvrtka; izdaje ga *Hrvatska Nakladna Zadruga* u Zagrebu; odgovorni urednik lista: dr S. Korporić, dok su glavni suradnici braća Radić i Luka Šoški.

bar dvije knjižice programa i neka ga pročita, a onda još nekoliko drugih ljudi osim njega. Ti pristaše neka zatim odrede, tko će u njihovo ime, a i za cijelo selo doći u Zagreb gdje će se program stranke na prvoj glavnoj skupštini pretresti i popuniti i gdje će ga potpisati svi povjerenici HPSS.

»Na sve zabrane i zapreke valja nam se dakle — piše Radić — vladati tako mirno, kao da svaki ima već 70 godina, i kao da je s jednom nogom u grobu, ali u isto vrijeme svaki od nas mora u svojoj okolini i u svagdašnjem svom razgovoru tako živo raditi za seljačku stranku kao da mu je istom 20 godina, te se sigurno nada, da će doživjeti seljačku većinu u hrvatskom saboru i pučku seljačku vladu u Zagrebu.

Tko se samo malo boji, neka slobodno ne ide u seljačku stranku, jer u njoj nema mjesta kukavicama; ali neka u nju ne idu ni takvi naši ljudi, koji misle, da ne će ništa biti bez krvavih gaća, i koji ne vjeruju, da je seljačkomu svijetu, kojega ima devet desetina u narodu, dosta pamet u glavi, pravica u srcu i zakon u ruci, da za kratko vrijeme postigne i narodno i seljačko svoje pravo.

Naša stranka dakle — zaključuje Radić — ne će ni kukavica ni bundžija; ona je prikupila i prikuplja odvažne, ali razborite naše ljude, koji paze na svaku svoju riječ i na svaki svoj čin zato, jer se ne drže gospodske prazne rieči: za domovinu treba i umrijeti, nego se drže pučke seljačke politike, koja uči: za domovinu i za narod treba živjeti i raditi, i to svaki dan i svaki čas, upućujući onoga, tko manje zna, i hrabreći svakoga, tko se možda plaši. Samo onda, kad svaki naš pristaša bude neumorni apoštol pučke politike i seljačke stranke, uvjerit će se današnja vlada, da se proti seljačkoj ustavnoj svijesti ne da ništa učiniti zastarjelim policijskim sredstvima.«

Radić se nije dao zbuniti šikanacijama vlasti nego je sredinom kolovoza održao pet sastanaka u sisačkom kotaru, po broju izbornika (preko tisuću) najjačem seljačkom izbornom kotaru u Hrvatskoj. Prvi sastanak bio je održan u Trebarjevu desnom, drugi u Martinskoj vesi, treći u Mahovu, četvrti u Setušu, peti u Palanjku. Na svima su bili izabrani povjerenici stranke. Nešto ranije je održao tri pouzdana sastanka u hercegovačkom izbornom kotaru: u Kaniškoj Ivi, Ciglenici i Garešnici, gdje su također popisali članove, podijelili knjižice s programom i izabrali povjerenike. Međutim, u Komarevu (petrinjski kotar) nije bio takve sreće jer je tamo kotarski predstojnik Labaš zabranio održavanje skupštine i pozvao Radića da se odmah udalji iz petrinjskog kotara. Zato je on održao — zajedno s bratom Antom — sastanak u Pešćenici (izborni kotar Sisak). »Na ovom je sastanku — piše o tome *Hrvatski Narod*¹⁵⁶ — bilo dosta upita, što je znak, da ljudi samostalno misle i prosuđuju i da nije istina, kad se za seljaka veli, da odobrava uvijek onomu gospodinu, koji mu govori. Najviše se pitalo za sisačku svađu među narodnim zastupnikom Tuškanom i članovima glavnoga odbora drom. Šuperinom i Josipom Stiićem. Narodu je otvoreno rečeno i razloženo, kako je Stjepan Radić prigovorio tomu, što je ravnateljstvo Poljodjelske Banke u Zagrebu izplatilo na račun siromašnih Zagoraca seljaka 32.000 Kruna provizije, i to još jednom Židovu; kako je na taj prigovor ustao g. Tuškan i branio ravnateljstvo, dokazujući, da je ono bio trgovački posao i da se tobože drugačije nije dalo raditi; kako su još isti dan zastupnici kanonik Rubetić i vlastelin Milan Kiepach izjavili u klubu hrv.

¹⁵⁶ HN, br. 34, 24. VIII 1905.

stranke prava, da ne mogu zbog onoga prigovora sjedjeti zajedno sa Stj. Radićem; kako je uz njih pristao i g. Tuškan, pitajući porugljivo Radića (latinski): Kam ste sada prispjeli; kako je malo iza toga bio prvi dogovor za seljačku stranku kod župnika Jurja Ortnera u Selima (kraj Siska), na kojem dogovoru bijahu uz braću Radiće još i dr. Šuperina, Josip Stiić, dr. Krištof i dr. Korporić; kako je g. Tuškan posvema krivo shvatio, da je ovo bio dogovor proti njemu i njegovom izboru, makar se o tom nije ništa govorilo, te je zbog ovoga krivoga mišljenja odmah i započeo navaljivati na gg. Stiića i Šuperinu. I ovo razlaganje dr. A. Radića saslušali su ljudi veoma pozorno i bili su srećni i zadovoljni čuvši iz usta braće Radića mnogu pohvalu g. Tuškanku, ali i oštar prikor, što nije za pučku politiku ni za seljačku stranku, premda je »sam kao prst«, kako reče izabranik pedesetorice Ivan Lovreković iz Vukojevaca. — »Dakako, da su na kraju sastanka bili izabrani i povjerenici stranke.«

Međutim, na sastanku u Selima istog dana nije išlo tako glatko budući da se među prisutnima našao jedan pijani pristaša Grge Tuškana, koji je od početka do kraja smetao, psovao i nepristojno govorio, tako da se na mirno razlaganje nije moglo ni pomisliti. Ipak, ono malo ljudi što su došli pozorno su slušali izlaganje A. i Stj. Radića, pa se iz susjednih sela javilo nekoliko povjerenika, samo što iz samih Sela nije nitko otvoreno pristao uz HPSS! Tako je to do sada — konstatirao je *Hrvatski Narod*¹⁵⁷ — prvo i jedino mjesto gdje su držali sastanak i gdje se je to dogodilo.

Ipak, ni to nije obeshrabrilo Radića: pod kraj mjeseca održao je daljnja tri sastanka: u Peterancu, Drnju i Novigradu podravskom (izborni kotar novi-gradski).¹⁵⁸ U Drnju je, između ostaloga, rekao i ovo: »Takvih, rekao bih pogana, ima i danas, koji javno govore i pišu, da je za seljaka samo plug i motika, da za njega nije politika, tj. briga za domovinu, za narod i za državu. Takvi nesretnici govore to zato, jer da seljak ne može razumjeti, što je to politika. A koji od vas nije kadar shvatiti, da se danas ništa ne da postići silom, nego da nam valja uvijek raditi po zakonu, ali tako složno i odvažno, da će se naš glas svuda uvažiti, osobito gdje budemo u većini? Tko od vas ne razumije, da si narod ne može izabrati zastupnika, ako na izboru vlada sila, i tko od vas ne zna, da je teško silu učiniti onda, kad svaki svoj gospodar ima pravo glasa, kad se službeni glasovi upravo gube među tisućama izbornika iz naroda? Isto tako nema za stalno među vama nikoga, koji ne bi znao prosuditi, da to nije politika vikati jednomu »živio«, a drugomu, da oprostite, »krepao«, nego da je politika veliki posao i velika briga, kako bi se staro pravo uzčuvalo, a novo pravo zadobilo; kako bi sirotinja našla pravice i kruha, i kako bi se narodu i domovini stvorio takav temelj, koji bi odolio svakoj navali. Za takav temelj drže Mađari svoje velikaše, kojih imadu na tisuće; mi za takav temelj držimo seljačstvo, kojega u samoj banskoj Hrvatskoj ima preko dva milijuna.«

I zatim je Radić stao tumačiti temelje i zadaću, program i organizaciju stranke.

U diskusiji sudjelovao je i tamošnji župnik; »magjaronski frankovac« Petrović učinio je uvredljivu primjedbu o Srbima koju je Radić kao prostotu

¹⁵⁷ Isto.

¹⁵⁸ Isto, br. 35, 31. VIII 1905.

oštro pokudio, a na drugo pitanje o Srbima izjavio ovo: »Srbima u Srbiji imamo biti iskrena braća, a ne samo dobri susjedi; za Srbe u Srijemu valja nam znati, da su u istinu došli iz Srbije i da su pravi Srbi, ali da i oni moraju poštivati, ljubiti i braniti ovu našu zajedničku domovinu Hrvatsku; za ostale Srbe u Hrvatskoj treba nam znati, da se oni zbog pravoslavne vjere zovu Srbima, pa im baš zato ne smijemo toga imena uskraćivati, jer onda misle, da im diramo vjeru. Ali se samo po sebi razumije, da nijedan Hrvat ne smije priznati takve »srbske« politike, koja bi mogla Hrvatskoj biti na štetu.«

Dakako da su i tu, u Drnju, popisali članove i izabrali povjerenike HPSS.

Hrvatski Narod je na uvodnom mjestu¹⁵⁹ komentirao saziv prve glavne skupštine *Hrvatske pučke seljačke stranke*, sazvane u Zagreb za nedjelju 17. i ponedjeljak 18. rujna 1905. Još nije ni devet mjeseci — pišu novine — što je u pedesetdrugom broju *Hrvatskog Naroda* iz god. 1904. bio izašao program stranke. Nastala je odmah oštra zima pa se u siječnju i veljači nije moglo putovati a tako se nisu mogli lako sazivati ni sastanci na kojima bi se narodu protumačila pučka politika i program seljačke stranke. No, već prvim proljećem otpočeo je tako živ rad da je dosad bilo u svemu do stopedeset sastanaka u tridesetak izbornih kotara s tridesetak tisuća učesnika, koji izabraše preko četiri stotine povjerenika, gotovo sve samih seljaka. Kad se pomisli da je u privremenom glavnom odboru HPSS bilo samo 20 članova — tek od četvrte sjednice od 18. srpnja odbor se znatno proširio — i da se je narodnom poslu mogao posvetiti tek manji dio odbora, onda će svatko morati priznati da je u ovo kratko vrijeme mnogo učinjeno. I tako je HPSS u mogućnosti da još prije godišnjice svog opstanka može sazvati svoju prvu glavnu godišnju skupštinu kakve još nije sazvala ni jedna druga stranka u Hrvatskoj. To ne će biti skupština pristaša jer njih ima u jednom kotaru na tisuće — piše dalje list; to ne će biti ni skupština rodoljubne gospode, jer ta se do sada gotovo bez iznimke odvrtaču od seljačke stranke; to će biti skupština kakve još nikada nije imao hrvatski narod, skupština seljačkih povjerenika koji unaprijed usmeno i pismeno izjaviše da su proučili i dobro razumjeli program *Hrvatske pučke seljačke stranke*, da uz nju pristaju svom dušom i da će za nju raditi iz svih svojih sila.

»To će dakle biti skupština probuđenih jakih hrvatskih seljačkih duša — piše dalje list —, za kojima je opet na tisuće seljačkih srdaca, okriepljenih čvrstom vjerom u bolju narodnu budućnost. Ne će tu biti predstavnika vlasti, ali će se za to ovdje vidjeti glavna naša narodna snaga; ne će tu biti ni visokih dostojanstvenika, ni moćnih bogataša, pa ipak pred poštenjem i pred žuljevima ove skupštine morat će se pokloniti i njezini protivnici, i to najdublje baš oni, koji neprestance govore i pišu, da se političke stranke osnivaju samo novcem, vlašću i ugledom visoke časti.

Glavni grad Hrvatske, bieli naš Zagreb, prvi put će ugledati takve seljačke izaslanike, koji će udariti neoboriv temelj pučkoj slavenskoj politici i hrvatskoj seljačkoj stranci, a tim i budućnosti svih hrvatskih sela i gradova, ciele hrvatske domovine, čitavoga hrvatskoga naroda.«

Ti će se seljački povjerenici sastati na temelju onog istog zakona od 14. siječnja 1875. po kojem su se održavali i svi dosadašnji pouzdani sastanci. Red vijećanja je ovaj:

¹⁵⁹ Isto, br. 36, 7. IX 1905.

1. Predsjednikovo izvješće o radu glavnog odbora za organizaciju HPSS i o političkim prilikama u Hrvatskoj;
2. Čitanje programa stranke i rasprava o njemu;
3. Čitanje i rasprava nacрта o redu u stranci;
4. Rasprava i odluka o općem izbornom pravu;
5. Rasprava i odluka o tri temeljne ustavne slobode: slobodi sastajanja, slobodi udruživanja, te o slobodi štampe;
6. O budućim saborskim izborima;
7. Izbor glavnog odbora HPSS.

Skupštinu sazivlje u ime privremenog glavnog odbora poslovni odbor u kojem su dr Svetimir Korporić, dr Benjamin Šuperina, dr Ante Radić, Stjepan Radić i Gjuro Stojanović. Gjuro Stojanović kao odborov poslovođa davat će ujedno sve upute u vezi sa skupštinom.

Stjepan Radić je u poprilično zaplijenjenom članku¹⁰⁰ opisao prijem seljačke deputacije kod podbana Chavraka, deputacije koja se 31. kolovoza došla pritužiti zbog postupka kot. upravitelja F. Piškorića u Stubici. U deputaciji koju je predvodio sâm Radić nalazila su se tri Stubićanca: Franjo Bočkaj, član glavnog odbora stranke, Marko Kuhta, stolar, i Vatroslav Kuhta, bačvar.

»Podban pročita pritužbu — piše Radić —, silno se namršti, i okrenuvši se k meni, neprijazno upita: »A što vi tu radite? Vi znadete, da zastupanje nije dopušteno bez posebne izričite ovlasti. Valjda i ovi ljudi znadu sami govoriti.«

»Ovo, presvietli, nije privatna stvar Mi dolazimo u ime jedne ustavne stranke, da se pritužimo na teške povrede ustava...«

»Ja toga ne priznajem, to za mene ne vriedi«, odvrati podban još neprijaznije.

»To si je dobro zapamtiti« rečem mirno i ušutim.

U to naš Bočkaj progovori, kao da čita, bez najmanje uzrujanosti i zabune:

»Mi, presvietli, želimo znati i čuti iz vaših usta, je li nama slobodno zakonitim putem organizirati hrvatsku pučku seljačku stranku, i možemo li biti zato kažnjeni i progonjeni, makar da se brinemo i nastojimo, da sve bude u miru i redu.«

»Oblast će sastanke dozvoliti, ako vidi, da javni mir i red nije u pogibelji.«

»Ali, presvietli, svi mi, i sav narod jamči za mir, jer svaki je željan sastanka, da se uputi i nauči, a na nemir nitko ne misli.«

»To imade oblast prosuđivati, a ne vi. U ostalom, bolje bi bilo, da radite. Danas najslabiji dan vriedi dvie Krune...«

Dakako, da kod Chavraka nisu ništa postigli.

No, zato nije jenjavala akcija oko organizacije stranke: član glavnog odbora Luka Šoški održao je sastanak u Ivanovu selu (izborni kotar Hercegovac); drugi član glavnog odbora Tomo Jalžabetić govorio je na sastanku u Budrovcu, pa u Kalinovcu: pet sastanaka održao je član glavnog odbora Martin Mikuleta iz Čazme, i to u Lubaji i Pobjedniku, u Dragancu, Sišćanima i Mikloušu doljnjem gdje su bili izabrani i povjerenici; drugi opet održali su sastanke u Pitomači (izborni kotar kloštarski) i Kapeli kraj Bjelovara; Vinko Lovreković održao je sastanak u Carevdaru (izborni kotar križevački) i Topolovcu (izborni

¹⁰⁰ Isto.

kotar Bjelovar), drugi opet u Sapni, Novim Bošnjanima, Štitaru (izborni kotar bošnjački), Popovcu (izborni kotar Hercegovac), Kapilici, u Prkovicima i drugdje. Sâm Radić održao je tri sastanka u sisačkom (u Lukavcu, Preložici i Gredi) a dva u brodskom kotaru: u Kobašu na Savi i u Živikama između Kobaša i Nove Kapele.

U zanosno intoniranom članku uoči glavne skupštine Stjepan Radić piše¹⁶¹ da nema možda ni jednoga hrvatskog seljaka, koji ne bi čuo ili čitao da će našem narodu tek onda biti bolje kad ustane Kraljević Marko i kad opet na svome šarcu počne razgoniti naše dušmane svojim teškim buzdovanom. Najveći naš pjesnik Petar Preradović duboko je shvatio tu narodnu slutnju i svojim perom navijestio da će Kraljević Marko uskrsnuti tek onda kad se probudi hrvatski puk. Ta misao o probuđenju, a onda o sreći i slavi hrvatskog puka — to je bio najmiliji san svih plemenitih i prosvjećenih Hrvata; to je bio najslađi san bijedom i mukom umorene duše hrvatskog puka, — ali ipak samo san, i to časoviti i krilati san u teškoj noći narodnog života. O tomu bi naš čovjek na čas snivao slušajući davnu priču o Kraljeviću Marku ili uzdišući bolno i pitajući teški svoj udes: A hoće li kada i nama biti bolje?

I taj san, eto, postaje java! — kliče Radić. Već pred sedamdeset godina našlo se kolo oduševljenih školovanih mladića, na čelu im Ljudevit Gaj, koji odbaciše staro tuđinsko ruho latinskoga jezika, da u sabor, u književnost i u sav naš javni život uvedu do onda prezreni narodni govor. Poslije toga više se puta pokušavalo da se narodnim slovom izreče i prava narodna misao tako razumljivo, da je shvati i staro i mlado, i školovano i neuko, i bogato i siromašno. No svi su ti pokušaji uspjeli, i to donekle, samo među školovanom gospodom, a naš puk, naročito seljački, rijetko je kada pravo razumio zašto se to njegova gospoda bore i u kakav ga to boj pozivaju. Zato je i *Stranka prava* koja je najdublje prodrla u narod od blizu trideset zastupnika god. 1884. pala na manje od dvadeset god. 1887. i na manje od deset 1892. godine. Zato je i sva sjedinjena opozicija od blizu trideset zastupnika god. 1897. spala na malo više od deset god. 1901., a i od ove deseterice bijaše i jest gotovo svaki zastupnik u drugoj stranci.

I kad su se tako naša neslužbena školovana gospoda rastepla, činilo se da već ništa neće biti iz hrvatskog naroda. Međutim, upravo u taj čas stalo je po čitavoj Hrvatskoj nicati sjeme pučke politike, i tako snažno bujno rasti, da se za nekoliko mjeseci upravo pomladio veliki dio naše domovine. U najzabitnijim selima drže se sastanci i dogovori o narodnoj prosvjeti i slobodi, o pravici i napretku, o redu i zakonu. Veliku većinu tih sastanaka sazivaju sami seljaci pod seljačke krovove i svuda dolaze ljudi trijezni, kao da idu na pričest, a odvažni, kao da se spremaju na junački boj. I da su kojom srećom bar naša sitna neslužbena gospoda pristupila k ovom velikom poslu bila bi se na novi život probudila već cijela Hrvatska. No onda to ne bi bilo čudo. Ovako gdje nijedne naše velike novine ni riječcom ne spomenuše nijednoga seljačkog sastanka, a našlo se i božjih službenika koji s propovjedaonice i ispovjedaonice ustadoše protiv ovog seljačkog preporoda, u istinu je neobična stvar da se u tako kratko vrijeme mogla stvoriti najjača stranka u Hrvatskoj, i to u onom

¹⁶¹ Isto, br. 37, 14. IX 1905.

dijelu naroda koji je od svakoga bio najviše zanemaren. San je tako postao java! — zaključuje razdragano Radić.

U isto vrijeme oborio se oštro na svoje nekadašnje drugove (I. Lorkovića i M. Heimrla) što su se kao naprednjaci sastali s predsjednikom zajedničkog parlamenta Justhom prilikom njegova boravka u Zagrebu »Oni [Lorković i Heimrl] su krasno započeli svoju mladost — piše on — otvorenom borbom proti magjarskoj prevlasti, a baš na početku svoje muževne dobe sudjelovali su na velikim narodnim skupštinama. Uz to su propoviedali iskrenu slogu sa Srbima i Slovencima i pravo bratimstvo sa svim ostalim Slavenima. Napokon su kao naobraženi ljudi spoznali, da nam napredak i slobodne uredbe zapadne Europe mogu veoma mnogo pomoći u našoj narodnoj borbi. I gle, obojica sad dolaze pred prvaka one magjarske stranke, kojoj nije bio Khuen dosta oštar u Hrvatskoj, i koja otvoreno veli, da u Ugarskoj mogu imati prava samo magjarski rodoljubi.

Lorković i Heimrl nisu valjda pred Justhom — piše dalje Radić — tužakali drugih hrvatskih stranaka; nisu mu se valjda nuđali u službu kao Crnković¹⁶² možda su se junački oborili na grofa Khuena i na Austriju, pa su možda čak pokudili i dosadašnju magjarsku politiku prema Hrvatskoj. No što god kazali i »zahtievali« od g. Justha, oni su popljuvali sav svoj dosadašnji rad, jer su otvoreno, znalice i hotimice počeli voditi pravu sramotnu gospodsku politiku. Oni su složno s nama počeli kuditi gospodsku politiku, nazivajući ju istim imenom, kao i mi: »gospodska« politika i »kabinetska« politika. A što sad uradiše? Nas, osnivače seljačke stranke, počeli najprije grđiti radi toga, što se obaramo na gospodsku politiku, tako da su nas mnogi pitali: »Pa i zbilja: što je to ta »gospodska« politika?« A sad su najjasnije pokazali ovi naši naprednjaci, ne samo to, što je gospodska politika, nego i to, što je s r a m o t n a gospodska politika.

Njihove novine (»Pokret« od 10. rujna o. g.) pišu, da se »magjaronstvo uz današnje prilike može srušiti i uništiti onda, kad se uzdrma i onemogućiti u Pešti. Zato je magjaronstvo i udarilo svim biesom svojim na one, koji su mu napipali ovu slabu žilicu.«

Znate li dakle, što je to gospodska politika? — To vam je ono, kada tko komu »napipala slabu žilicu.« To vam je ono, kada tko ide k Justhu, da uništi hrvatske magjarone.

Mi smo do sada, čitajući, što naprednjaci pišu: kako treba magjarone uništiti, mi smo se pitali: Bože moj, kako će oni uništiti magjarone!? U narod ne idu, nemaju dakle toliko pristaša, pa kako će ih »srušiti i uništiti«? — Sad eto znamo: Trebalo je »napipati slabu žilicu«, treba ih u Pešti uništiti, tj. treba Magjarima kazati, tko su i što su magjaroni, — i stvar je gotova: Magjari će uzeti vlast magjaronima, a dati ju u ruke naprednjacima, — i ovi će to primiti!

Mi teško vjerujemo svojim očima, čitajući, što se to piše; teško vjerujemo, da je eto već prošao čas, kad su oni mladi ljudi pošli pred Magjara, — da tako otmu magjaronima vladu i sami ju od Magjarâ prime! Ali moramo vjerovati, što vidimo i čujemo, no moramo kazati, da je to s r a m o t a. I neka nas sada

¹⁶² Uoči polaganja državnog ispita na Pravnom fakultetu u Zagrebu Radić je bio osuđen na tri tjedna zatvora upravo zbog tog Crnkoviča.

nitko ne pita, što je to »gospodska« politika. Ni g. Lorković ni g. Heimrl, od kada vode svoju politiku, ne postaraše se ni najmanje za hrvatski narod, nego su eto upeli sve svoje sposobnosti, da nađu »slabu žilicu«, da magjarone pred Magjarom »pohvale«. Sutra će se naći još noviji magjaroni, koji će »napipati slabu žilicu«, gg. Lorkoviću i Heimrlu. I tako će gospoda hrvatska sve u šali jedni drugima napipavati »slabe žilice«, — a hrvatskomu će narodu, osobito seljaku, do toga teći krv iz njegovih izmrcvarenih žila...«

Do same glavne skupštine HPSS 17. rujna prije podne prijavilo se u svemu 242 povjerenika i 25 pristaša.¹⁶³ Mnogim se povjerenicima na prijavnicu potpisalo toliko pristaša da su jedva mogli svi potpisati. Neke povjerenike ovlastilo je i preko pedeset pristaša, a nijednog manje od pet, te su svi prijavljeni povjerenici dobili ukupno 1945 pismenih ovlaštenja. Pojedini izborni kotari bili su po prijavnicama ovako zastupani: Bakar s jednim povjerenikom, Bjelovar s 28, Bošnjaci s 2, Brod s 14, Čazma s 37, Dugo selo s 9, Gorica s 1, Hercegovac s 11, Kloštar s 13, Koprivnica s 5, Kostajnica s 1, Križ s 1, Ludbreg s 5, Morović s 1, Novigrad s 35, Novska s 3, Petrinja s 19, Požega s 2, Samobor s 2, Sisak s 17, Stubica s 13, Sv. Ivan Žabno sa 7, Vojnić s 10, Zlatar s 1, Klanjec s 1, Virovitica s dva povjerenika. Međutim od ta 242 prijavljena povjerenika svi nisu došli na skupštinu, ponajviše zbog lošeg vremena u noći od subote na nedjelju, no došlo je u nedjelju u jutro novih povjerenika tako da su kod donošenja prve odluke bila 174 povjerenika, a kasnije ih je još pridošlo jedanaest. U svemu je bilo na skupštini 185 povjerenika. Već u subotu je glavni odbor održao sjednicu i poslije živahne debate odlučio da se na skupštinu pozovu predstavnici svih zagrebačkih novina (velikih i malih), bez obzira na to što se ili ne osvrću na HPSS ili pišu protiv nje. To je učinjeno zato da se iskaže poštovanje prema novinstvu uopće, a u drugu ruku da se novinarima, a potom i našoj gospodi pruži prilika da upoznaju duh i mišljenje hrvatskog seljaštva, organiziranog u HPSS — stoji u obavijesti o toj odluci glavnog odbora stranke.¹⁶⁴

Skupštinu je otvorio (privremeni) predsjednik Stj. Radić podužim govorom i u njemu najprije razložio što je narodno bratimstvo i unutrašnje narodno jedinstvo, pa je zatim nastavio ovako: »Svi smo braća, i to ne samo po krvi i jeziku, po biedi i nevolji, nego hoćemo da smo braća i po pravu, po prosvjećenju i blagostanju. I zadnji seljak mora imati toliko prava, koliko najveći gospodin, a da se tim pravom istinu pomogne, mora biti što prosvjećeniji, a gospodarski što samostalnjiji. Ne ćemo dakle da među nama Hrvatima uvijek bude, da tako kažem, dvie vrsti ljudi, da jedni ljudi, gospoda uče škole, dižu plaću i zapoviedaju, a puk, osobito seljačtvo, da samo radi, plaća porez i pokorno sluša. Ne ćemo da budemo kao razkoljeno drvo, koje može i visoko narasti, ali brzo mora istrunuti. Hoćemo da u istinu budemo svi skupa narod, i zato nam treba takve politike, koja nauča, da u javnom životu i u javnom pravu ne smije biti nikakve razlike među gospodinom i seljakom. Ovakva politika zove se pučka politika.«

Zatim je Radić oštro osudio podbana Chavraka zbog njegove izjave stubičkoj deputaciji (»Bolje bi bilo da radite«) i upozorio da je u tim riječima sav

¹⁶³ HN, br. 38, 21. IX 1905.

¹⁶⁴ Isto.

duh gospodске politike kakva se mogla voditi onda, kad su se davale batine, a zatim je skupštinarima razložio kako ni naša stara opozicija ne zove seljaštvo na dogovore. Tako je, na primjer, sa sastanka slavonske opozicije javljeno da mu je prisustvovalo »oko pet« seljaka od stotine skupštinarina, a iz toga se vidi da za te seljake nije nitko ni toliko mario da bi ih bar prebrojio. Na glavnoj skupštini Srpske samostalne stranke koja se — po Radićevoj ocjeni — inače mnogo brine za seljačko gospodarstvo bilo je također samo nekoliko seljaka, ali ni njih nije nitko pitao, što misle o programu i radu stranke. *Čista stranka prava* nije također pitala svojih seljaka za njihovo mišljenje, ali se zato podvrgla jednom, brojem neznatnom, ako i uglednom i zaslužnom staležu, naime svećenstvu, te se tako ponizila da su njeni pristaše-svećenici imali poseban dogovor na kojem su čitavu stranku sudili i napokon njoj i svjedodžbu izdali. Na nedavnoj skupštini hrvatskoga katoličkog svećenstva u Zagrebu bilo je doduše nešto seljaka, ali takvih svećeničkih pristaša, da je jedan seljak kazao: Ajmo van, tu ne čuješ ništa, kad ne govori nijedan socijalist... Napokon na skupštini *Napredne stranke* nije bilo baš nijednoga seljaka, te je upravo nepojmljivo kako naprednjaci namjeravaju bez naroda srušiti današnje stanje. Razloživši ovo, Radić je doslovce ovako nastavio: »Stara naša opozicija bori se dakle za narodno pravo, ali bez jezgre naroda, bez seljačtva. Zato i vidimo, kakav je uspjeh. Vladi i magjaronima još se nije toliko čuditi: Oni imaju vlast, te se za njih može tvrditi po spomenutoj izjavi podbana Chavraka, da oni baš hoće, da narod bude neuk u politici, da samo ore i kopa, i da kod izbora sluša službenu gospodu. Ali kako da si protumačimo tu stvar, što naša stara opozicija također ne pita za političko mišljenje naroda i ništa ne radi, da i seljaka politički naobrazi. Na to je samo jedan odgovor: U domaćoj politici jednaka je naša stara opozicija magjaronima, tj. i našoj opozicionalnoj gospodi dosta je, da narod za nju glasuje, a nije joj stalo, da i seljak podpuno shvati svu našu politiku. To je strašna istina, ali je ipak velika razlika među magjaronima i među tom starom opozicijom, jer ona, hvala Bogu, odlučno i uztrajno brani Hrvatsku od tuđe prevlasti, kojoj naši magjaroni lako podliežu.«

Da stara opozicija nije ni za ustavnu slobodu — nastavljao je Radić, — a kamo li za pučku politiku, vidjelo se još iz toga kad su opozicione novine obično šutjele na sav oštar postupak vlasti protiv socijalista i kad su tek dvije novine (*Obzor* i *Hrv. Pravo*) samo usput spomenule globe i druge neprilike kod osnivanja HPSS. A ipak je očigledno da se magjaronstvo može odstraniti i današnja vlada zakonitim putem maknuti samo pomoću ustavne svijesti našeg seljaštva. A je li to seljaštvo sposobno shvatiti nevidljivu političku misao i politički program ili mora slijediti samo pojedine ljude kao stado predvodnika ovna? — upitao je Radić.

Kod toga se Radić duže zadržao i upozorio na brojne sastanke stranke, a osobito na tolike seljake, koji sami takve sastanke sazivaju i samostalno tumače politiku i program HPSS. To su poimence: Antun Jemrić iz ceranskog kotara, Martinović, Gombović, Sekulić, Štivić iz broskog, Kušmiš i Kovačević iz novskog, Tonković iz petrinjskog, Dobrinić iz vojničkog, Bočkaj iz stubičkog, Crlenjak iz križevačkog, Lovreković iz bjelovarskog, Mikuleta iz čazmanskog kotara, pa na kraju svima poznati. T. Jalžabetić iz kloštarskog kotara. Najbrojivši ih ovako, rekao je doslovce ovo:

»Ciela naša stara opozicija, sve naše gospodske opozicionalne stranke nemaju ni jednoga organizatora, tj. čovjeka, koji bi bio kadar oko sebe skupljati ljude samo svojom političkom mišlju, svojom živom riečju i svojim primjerom, a H. P. S. S. ima ih već ne samo deset, nego i deset puta deset. Inače ne bi bilo došlo do ove skupštine, koja nas svakoga stoji toliko truda, dangube i troška. Sama ova skupština neboriv je dokaz, da je naše seljačtvo doraslo za onaj veliki posao, koji će od hrvatske gospode i od hrvatskoga puka učiniti hrvatski narod, te će svaki Hrvat svjestno i ponosno, odlučno i razborito braniti i obću narodnu korist i narodno pravo, kao korist i pravo svoje.«

Na kraju Radić se toplim riječima sjetio seljačkog mučenika Matije Gubca i seljačke braće izvan banske Hrvatske te naglasio da će čitavu Hrvatsku ujediniti samo takva pučka politika koja najprije oslobađa seljački svijet od krivice, neznanja i siromaštva u Banovini, toj matici svih hrvatskih zemalja.

»A sada pristupimo k viećanju — zaključio je on. Glavni grad Zagreb nije doduše izvjesio sbog naše skupštine nijedne jedine zastave. Ali zato i nama svakomu i svim onim tisućama naše narodne braće, koji su s nama u duhu, gori u srcu plamećak, rekao bih sveta žiža pučke misli i seljačke nađe, koja ne pozna mržnje, ali ni straha. Kad se milijuni takovih žiža sliju u jedan plamen, obasjat će i nas ono sunce pravice i slobode, za kojim su toliko uzdisali naši starci, a koje ćemo, ako Bog dá, mi ipak dočekati, Istom onda vesela ćemo srдца kliknuti: Živila Hrvatska, jer ćemo vidjeti, da u njoj živi i napreduje sav hrvatski narod.«

Poslije predsjednika govorili su gotovo svi malo prije spomenuti osnivači stranke, izražavajući jednodušnost u tome da je spas samo u pučkoj politici i u *Hrvatskoj pučkoj seljačkoj stranci*. Zato je skupštini bila predložena i oduševljeno prihvaćena ova odluka:

»Privremeni glavni odbor za osnivanje H. P. S. S. i nas stotina sedamdeset i četvorica, koji smo kao povjerenici izabrani na 157 narodnih sastanaka, a poslani smo od 1945 pristaša, sastali smo se danas dne 17. rujna 1905. u glavnom gradu Zagrebu, i prosudivši javni život hrvatskoga naroda kroz stoljeća do dana današnjega, uvjerali smo se, da je u hrvatskom narodu nuždna takva politika, koja će ne samo hrvatski narod ujediniti u svoju državu i osigurati toj državi što veću državnu samostalnost, nego i celomu narodu zajamčiti jednaka politička prava, što veću prosvjetu i što veće blagostanje. U tom uvjerenju proglašujemo, da u duhu ovakve pučke politike osnivamo Hrvatsku Pučku Seljačku Stranku.«

Na glavnu skupštinu stiglo je više pismenih prijedloga: iz Sibinja (kotar brodski) od povjerenika Gjure Sekulića i pristaša Imbre Štivića i Mije Juretića; iz Molvá (kotar novigradski u Podravini) od povjerenika Josipa Jančara; iz Kaniže (kotar brodski) od povjerenika Mate Mikendića i trojice pristaša; iz Graberca (kotar čazmanski) od povjerenika Franje Kranjca, a jedan je pismeni prijedlog bio predan osobno. Svi su prijedlozi bili takvi da se sve ono što sadrže i traže mora izvesti po programu HPSS ili se može izreći samo u zakonskoj osnovi u Saboru, a ne može se uvrstiti u program koji sadrži velike i opće narodne potrebe. Stoga se odmah prešlo na čitanje i tumačenje programa, i to odsjek za odsjekom. Najviše je čitao i tumačio dr Ante Radić, pa dr Šuperina, dr Korporić, kapelan Koritnik i sâm Stjepan Radić, a u raspravi su sudjelovali

mnogi seljaci i član glavnog odbora L. Šoški. Čitao se i tumačio samo pravi program (od strane 40 do 46) i to tako temeljito da do pauze u jedan sat nije bila gotova ni jedna stranica i da su 17-tog u sedam uveče prekinuli kod naslova: Škola i crkva. Čitav su program protumačili i prihvatili tek sutradan, 18. IX oko deset ujutro. Program bio je prihvaćen jednoglasno i jednodušno, gotovo bez promjene. Jedino je na str. 42 bio dodan poslije pete točke ovaj zahtjev: »Zakonom se ima osigurati narod od nestašice drva, ponajpače tako, da se osobito imovne šume na veliko ne prodaju i ne izsiecaju.« Na str. 43 kod uprave i na str. 44 kod zakonodavstva jasno je i nedvoumno izrečeno da se HPSS zalaže za sveopće, tajno i izravno pravo glasa.

Još su vijećali o programu kad su ušli u dvoranu redarstveni povjerenici Čurčić i V. Belošević s još jednim redarstvenim činovnikom i zapitali kakva je to skupština. Dobivši odgovor da je to pouzdana skupština po § 2 zakona od 14. siječnja 1875., stadoše sva trojica najstrože pregledavati i našavši sve u redu udaljiše se bez prigovora.

Pošto su okončali čitanje programa i raspravu o njemu, skupštinari su na prijedlog Imbre Štivića iz Sibinja donijeli poslije kraće rasprave ovu odluku:

»Povjerenici i pristaše H. P. Seljačke Stranke pozivlju se, da prednjače dobrim primjerom i da se čuvaju ružnih psouvaka i kletve i zato, što toga nesretnoga običaja nema kod nijednoga drugoga slavenskoga naroda, osim kod nas Hrvata i Srba. A sada se upozoruje, da se prema postojećim propisima proti psovačima najstrože postupa, bez obzira bili to seljaci ili inteligencija.«

U strahu da će redarstveni povjerenik ipak raspustiti skupštinu, predsjedavajući Radić požurio je vijećanje i nakon kraće diskusije bile su prihvaćene dvije odluke o sveopćem izbornom pravu i jedna o izboru seljačke deputacije, koja ima odmah da pođe banu Pejačeviću da bi uzmogla skupštini prenijeti njegov odgovor. Prvu odluku o sveopćem izbornom pravu potpisat će glavni odbor i uputiti Saboru. Ta odluka glasi ovako: »Visokomu saboru kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, u Zagrebu. — Podpisani glavni odbor Hrvatske Pučke Seljačke Stranke obraća se po zaključku prve glavne Skupštine H. P. S. S. na visoki sabor u ime četiri i pol stotine povjerenika i tisuću devet stotina pedest pristaša te stranke i traži, da visoki sabor u prvom svom zasjedanju prihvati zakon o sveopćem tajnom izbornom pravu, to jest zakon, po kojem će i u Hrvatskoj svaki pošten i domaći punoljetni hrvatski državljani imati pravo glasa kod občinskih, županijskih i kod saborskih izbora.«

Druga odluka glasi kao i prva, samo što na početku stoji: »Mi potpisani, dotično podkrižani povjerenici i pristaše Hrvatske pučke seljačke stranke...« Ta se odluka imala tiskati i razaslati svim povjerenicima, a oni se imaju pobrinuti da je potpiše odnosno potkriža što veći broj pristaša HPSS, da bi se zatim taj materijal dostavio Saboru.

Treću odluku na bana Pejačevića potpisaše odmah trinaestorica seljaka izabranih u deputaciju, a glasila je ovako: »Svietli bane! Mi potpisani izaslanici prve glavne skupštine hrvatske pučke seljačke stranke dolazimo pred Vašu Preuzvišenost, da se najprije potužimo na jednu veliku nezakonitost, a onda da od Vaše Preuzvišenosti zamolimo zaštitu i onako stegnutih ustavnih prava. Već je tomu više mjeseci, što se po svoj Hrvatskoj obdržavaju pouzdani sastanci na temelju §. 2. zak. od 14. siječnja 1875.; tih je sastanaka bilo do sada

preko 150, i na nijednom se nije dogodio ni najmanji nered i nemir, nego je svaki sastanak bio sazvan strogo po zakonu i u najvećem redu i miru obdržavan. Ipak su neke oblasti počele naše pristaše strogo globiti i oružnicima rastjerivati i inače progoniti, i to poimence: kotarska oblast u Vinkovcima, u Stubici dolj., u Klanjcu i u Petrinji. Proti svim tim progonima pritužili su se naši prijatelji, ali do sada bez ikakvog uspjeha, makar su pritužbe podnieli baš samoj visokoj vladi, i to u ruke gospodinu podbanu. S toga sada osobno ponovno dolazimo, da od Vaše Preuzvišenosti čujemo, da će njoj podređene upravne oblasti poštivati zakon od 14. siečnja 1875. i da više nigdje u čitavoj Hrvatskoj ne će samovoljno i bez razloga raztjerivati naših sastanaka, a naročito još, da ne će nikoga progoniti samo za to, što je pristaša hrvatske pučke seljačke stranke. U Zagrebu, dne 18. rujna 1905. Miško Crlenjak, Antun Jemrić, Vinko Lovreković, Mato Kušmiš, Joso Tonković, Franjo Koren, Petar Dobrinčić, Tomo Jalžabetić, Franjo Bočkaj, Martin Mikuleta, Ilija Martinović, Stipo Gombović, Imbro Štivić.«

Međutim, u dvorani se ponovno pojavio povjerenik redarstva V. Belošević i pozvao predsjednika da s njim izađe da bi se dogovorili da jedan redarstveni izaslanik prisustvuje skupštini, iako je bila prijavljena kao pouzdani sastanak. Opravdavao je svoj zahtjev činjenicom da mu je inače iz vana nemoguće pratiti tok skupštine. Predsjednik je pozvao dra Šuperinu da se objasni s Beloševićem i da ga uvjeri da je njegov zahtjev nezakonit; no, uzalud i na kraju je u dvoranu ušao redarstveni činovnik Šporčić koji je sjeo u kut i stao bilježiti.

Otpočela je vrlo živa diskusija o stavu stranke prilikom idućih saborskih izbora. Jemrić i Koren zagovarahu odlučno da HPSS postavi svuda svoje kandidate, gdje god ima pristaša, a da tek kod ponovnog ili užeg izbora glasa za drugog opozicionalca ako bi taj imao više glasova. Seljak Gombović, obrtnik Bartolović i urednik Ljubić živo zagovarahu suradnju s drugim strankama opozicije; seljak Lovreković oštro ustane protiv frankovaca zbog njihovog ružnog pisanja i navala na Srbe, dok seljak Jalžabetić izjavi: »Trideset smo godina čekali, da se gospoda slože; i kad smo mislili, da smo najsloženiji, bili smo najviše pociepani. Sad se eto složilo seljačtvo, pozovimo dakle i gospodu u ovu narodnu slogu, pa tko hoće s nama — dobro, a tko ne bude s nama, taj je protiv nas.« Predsjednik Radić je opetovano uzimao riječ naglašujući da ne valja suditi samo po tome što stranke govore i pišu o HPSS i kakve su im novine, nego ih valja suditi po njihovom radu i djelovanju uopće, a po tome je i zadnji opozionalac bolji od prvog mađarona. O tome je ponovno govorio i dr A. Radić te su skupštinarima na kraju prihvatili odluku od ovih pet točaka:

1. HPSS postaviti će kod budućih izbora svog kandidata u svim izbornim kotarima gdje je organizirana;

2. Ako u kojem kotaru osim vladine stranke postavi protiv HPSS protukandidata još koja organizirana stranka, seljačka će stranka pristati na izborni sporazum samo u tom slučaju ako protivna stranka pristane na to da se kandidat opozicije proglasi na zajedničkom izbornom sastanku opozicije na koji imaju pristup i na njem riječ i povjerenici HPSS, a i povjerenici protivne opozicionalne stranke;

3. Dođe li do užeg izbora između kandidata vlade i opozicije, pristaše HPSS glasovat će bezuvjetno za kandidata opozicije, i to pod znakom HPSS.

Isto će tako pristaše HPSS bezuvjetno glasovati za kandidata opozicije u onim kotarima gdje HPSS neće imati svog kandidata i to — ako proti vladinom kandidatu bude više protukandidata — tako da će pristašama HPSS biti slobodno da sami odluče za koga će od njih iz redova opozicije glasovati;

4. Kandidate HPSS postaviti će izbornici (ako i nisu izbornici) na izbornom sastanku, saslušavši prijedlog glavnog odbora;

5. Ako ne bi bili mogući sastanci zbog postupka vlasti, kandidate će proglasiti glavni odbor stranke.

Već u nedjelju rano dobiše svi skupštinari knjižicu od osam stranica u kojoj je tiskan red u stranci. Tu su nabrojene sve dužnosti pristaša, povjerenika, odbornika i budućih zastupnika HPSS. Tu se određuje i to da povjerenici imaju prve nedjelje u mjesecu pozvati pristaše na prijateljski razgovor o politici. Čitav tekst pročitao je i protumačio dr. A. Radić i skupština ga na kraju jednodušno prihvatila.

Zatim je skupština jednoglasno potvrdila da u glavnom odboru stranke ostaju svi osnivači kako su potpisani na programu, zatim seljaci koji se tako istakoše svojim radom da ih je odbor još prije same skupštine pozvao u svoje kolo, a ovlastila je odbor da se može popuniti s još osam članova, za koje je uvjeren da će stranku širiti i jačati i izvan boravišta. I tako je prošireni glavni odbor brojio 36 članova, i to 17 seljaka, 6 književnika i novinara, 5 svećenika, 5 posjednika od kojih su trojica ujedno i pisci, jedan odvjetnik, 1 veletrgovac i jedan obrtnik.

Zanimljivo je da je skupština — kad se raspravljalo o vojsci — saslušala predsjednikovo upozorenje da košutovci zahtijevaju da se u sve ugarske pukovnije, u koje košutovci ubrajaju i hrvatske, uvede mađarski zapovjedni jezik umjesto njemačkog. Prihvatila je odmah ovu rezoluciju: »Prva glavna skupština H. P. S. S. najodlučnije se izjavljuje protiv mađarskomu zapovjednomu jeziku u hrvatskim pukovnijama, a ujedno traži, da se onim časom, kad bi se njemačka komanda imala ukinuti, mjesto nje uvede komanda hrvatska u svim hrvatskim pukovnijama.«

Skupštinu je zaključio predsjednik Radić kraćim govorom u kojem je, između ostalog, predložio da izabrana deputacija uloži oštar prosvjed kod bana i zbog nezakonitog postupka redarstvenika prema samoj skupštini. Još je predložio i to da svi skupštinari pođu na Mirogoj da posjete grobove i spomenike onih znamenitih i plemenitih Hrvata koji su — kako je rekao — pred sedamdeset godina obnovili narodnu knjigu i uskrisili vjeru u narodnu budućnost, zbog čega se i zovu preporoditelji. Skupština je oba prijedloga prihvatila.

Deputaciju ni ban ni podban nisu htjeli primiti, a skupštinari su na Mirogoju obišli grobove Mirka Bogovića, pisca drame o Matiju Gubcu, Petra Pre라도vića, Augusta Šenoe, pisca Seljačke bune, trinaestorice žrtava krvoprolića god 1845. i Franje Račkog. Na tri mjesta govorio je Ante Radić, na jednom Gombović a na jednom Stjepan Radić. Skupštinari su na povratku na Markovom trgu odali počast legendarnom mjestu mučenja Matije Gubca.

Odmah zatim održao je glavni odbor stranke svoju prvu sjednicu.¹⁶⁵ Najprije se odbor popunio — u skladu sa zaključkom skupštine — s osmoricom novih članova, i to: Gjurom Sekulićem, Imbrom Štivićem, Stjepanom Gombo-

¹⁶⁵ Isto, br. 39, 28. IX 1905.

vićem, Ilijom Martinovićem, Dragutinom Kovačevićem, Mijom Staičićem, Ivanom Vidakovićem i Imbrom Vugom. Vijećali su o tome kako bi proveli u život zaključke glavne skupštine, naročito odluku o potpisivanju peticija Saboru o općem izbornom pravu. Raspravljali su o seljačkom kalendaru (*Božićnici*)¹⁶⁶ i načinu kako da se pokriju troškovi organizacije stranke. Na kraju bio je izabran poslovni odbor u koji su ušli: Stjepan Radić kao predsjednik, dr Šuđerina i dr Korporić kao potpredsjednici, Gjuro Stojanović i Vojislav Stanković kao poslovođe i dr Ante Radić kao blagajnik. Zaključili su i to da se taj odbor ima sastajati bar jednom tjedno i zbog toga nije u njem mogao biti ni jedan seljak, s tim da u nj uđu i seljaci kad se jednom stranka ukorijeni i organizira i u zagrebačkoj okolici i kad u glavnom odboru bude seljaka kojima će lako biti skoknuti do Zagreba bar nedjeljom.

Stjepan Radić se nešto kasnije osvrnuo posebnim člankom u *Hrvatskom Narodu*¹⁶⁷ na odjeke glavne skupštine i kod vlade i u novinstvu. Prva glavna skupština HPSS — piše on — protekla je tako lijepo i mirno; na njoj su se toliki povjerenici i pristaše ne samo ozbiljno vladali, nego su i tako trijezno i umno govorili, kako se to i može očekivati od ljudi koji svojom mukom žive. Novine, protivne pučkoj politici, koje seljaka drže valjda divljakom i polučovjekom, nisu to, dakako, očekivale, pa su se dapače »divile« redu i razboru na skupštini. Službene *Narodne Novine* i mađžaronski *Dnevni List* nisu doduše o njoj napisale ni riječi, ali je zato zagrebačko redarstvo poslalo na skupštinu svog službenika pa je vlada za stalno bila obaviještena o uzornom redu i trijeznosti vijećanja. Usto vlada dobro zna da se HPSS organizirala na tolikim pouzdanim sastancima, a svi su protekli bez najmanjeg nereda i nemira. Stoga su mogli s punim pravom očekivati da će se vlada i njene oblasti — osobito poslije takve skupštine — držati prema HPSS strogo zakona, a novine drugih stranaka da će se prema njoj ponašati ljudski, ako već neće prijateljski. No, što dalje to bolje vide da je HPSS za nekoje oblasti kao izvan zakona, a pogotovo kod naših novina nema ni pravice ni istine čim stanu pisati o seljačkoj stranci. U listopadu su tri kotarske oblasti bez ikakvog razloga postupale protiv seljačke stranke, i to u Ludbregu, Samoboru i Velikoj Gorici.

»Najprije su nam oblasti — piše Radić — silom razpustile nekoliko takvih sastanaka, zatim bi nas osnivače H.P.S.S. dale goniti iz dotične občine ili kotara, čim nas ugledaše. Sad nas eto i zatvaraju i oduzimaju nam bez ikakvoga razloga i opravdanja našu svojinu. Ovako se nigdje u Evropi ne postupa s najpogibelnijim zločincima, jer i protiv njih se postupa na temelju točno izdane tjeralice i pod uvjetom, da se opis u tjeratici podpuno slaže sa sumnjivom osobom. Naprotiv ne pitaju (na primjer u Kuzmincu) ni to, tko smo i što smo, ili

¹⁶⁶ »Odbor H. P. S. S. izdat će za god. 1906. koledar pod tim naslovom, pa već sada upozorujemo na to naše ljude. U koledaru će biti prinosa od više članova našega glav. odbora, a što će biti osobito zanimivo, to su prinosi naših ratara: Jalžabetića, Gombovića, Martinovića, Štivića i još nekih. U koledaru će biti i dvie slike, i to: cieli glavni odbor (36) lica i poklon skupštinara preporoditeljima na Mirogoju. Koledar će izaći za vremena, ciena će mu biti 40 filira (20 novč.), pa bi povjerenici već sada mogli javiti, koliko bi komada mogli naručiti za svoje pristaše i druge čitaoce.« (*HVN*, br. 40, 5. X 1905.

¹⁶⁷ Isto, br. 39, 28. IX 1905.

nas odmah pograbe za rame i priete nam se buharom samo zato, jer smo nekamo prispjeli vlakom.

Što ćemo na sve ovo? Držati se i nadalje zakona kao i do sada i dobro paziti, da ni riečju a kamo li činom ne dademo povoda, da se proti našoj stranci može sila s razlogom upotriebiti.«

Program HPSS počinje time da se stranka ima držati svih zakona i pokoravati se svim oblastima, no sav program stranke dokazuje i to da je ona itekako nezadovoljna i sa pozitivnim zakonima i s ovakvim uredovanjem i s vladom koja uredovanje trpi. Naše nezadovoljstvo — piše dalje Radić — prelazi više puta u opravdano ogorčenje ali nikada ne smije prijeći u nerazumnu srdžbu, a kamo li u slijepu mržnju i divlji bijes.

»Mi nismo — piše Radić — stranka jednoga časa i jednoga dana, ili stranka šake novinara ili čete mladića. Mi smo stranka budućnosti, jer u našim redovima ima već danas na tisuće poštenih i izkusnih ljudi, svjestnih hrvatskih seljaka, kojih ne može ništa natjerati, da se upute na onu stranputicu, na kojoj bi nas tako rado vidjeli toliki naši neprijatelji.

Mi smo stranka zakona, ali smo i stranka pravice. A što je pravednije, nego da školovana gospoda poučavaju neuka seljaka o njegovim zakonitim pravima i o sredstvima, kojima može doći do takvih prava, o kakvima danas ne smije ni sanjati.

I zato što god radile proti nama pojedine oblasti i što god proti nama pisale pojedine novine — zaključuje Radić —, naša će stranka samo još više napredovati: napredovat će, ako ju budu progonili, jer će si onda svi njezini pristaše steći još više povjerenja među pukom; napredovat će, ako ju ne budu progonili, jer će stotine njezinih povjerenika postati onda doskora pravi narodni učitelji; napredovat će, ako ju gospodske novine i gospoda budu i nadalje grdila, jer će ju onda puk još više zavoliti; napredovat će, ako ju gospoda i novine počnu hvaliti, jer će onda u njoj doskora biti sav hrvatski narod. Jednom riečju: napredovat će uvijek, jer joj je temeljem pravica, a sredstvom zakon.«

Hrvatsku pučku seljačku stranku i njena predsjednika Stjepana Radića čekali su zapravo teški dani. Odmah nakon prve glavne godišnje skupštine rasplamsao se sukob zbog Riječke rezolucije koju je HPSS najoštrije osudila i u i u kasnijem djelovanju na terenu i u štampi odlučno pobijala; javnost u Hrvatskoj hladno je dočekala osnivanje stranke; ni crkveni krugovi nisu pokazivali ni najmanje oduševljenja za Radićevu akciju i uopće za pregnuće braće Radić; vlasti su mjestimično provodile razne šikanacije na račun djelatnosti povjerenika i pouzdanika stranke; stranka, očigledno, nije raspolagala s nekim iole većim financijskim sredstvima; u vlastitom taboru izbit će uskoro sukob i nastupiti kriza u poslovnom odboru oko lista *Hrvatski Narod* i većine u *Hrvatskoj Nakladnoj Zadrugi* što će izazvati i prvi exodus iz stranke. Ipak, sve te zapreke i teškoće nisu mogle odvratiti stranku i njenog predsjednika od nauma: da nastave započeti pohod u hrvatska sela.

S u m m a r y

The brothers Radić prepared for a long time the ground for the foundation of a new, peasant party: Antun Radić was the first to discuss the subject in his magazine *D o m*, while Stjepan Radić in his brochure »The Strongest Party in Croatia« advocated the foundation of a new party, whose programme would meet the needs of peasants, craftsmen and workers. As secretary of the parliamentary club of united opposition, Stjepan tried to win over its leaders to accept the joint new name of the party (The Peasant Party), which they did not accept but called it "The Croatian Rights Party". At the end of 1903, its central board Split over the issue and the learders of the party (S. Mazzura, G. Tuškan, M. Derenčin) began to shun the younger members, especially Stjepan Radić. A conflict was in the air and the spark that caused the crisis was produced at the meeting of the Croatian Agricultural Bank: Radić immediately lost his post of club secretary and the break with the older members was inevitable for him and a group of his closer friends. However, another crisis soon broke out, this time among the young members and Radić and a few of his friends went their own way. Radić worked out the basic principles for the new party, which were partly adopted at the meeting held on June 15, 1904; these principles were to be the basis for the future programme and for the organization of the Croatian Peasant Party. Radić began to work in the field and in August he held three confidential meetings at Novigrad, Molve and Virje, at which he present the basic ideas of the future new party. The preparations progressed successfully and a part of the press (*D o m*, *H r v a t s k i n a r o d* and *P o d r a v a c*) supported the attempt of the brothers Radić to formulate a programme. In this the elder brother, Ante, took over the main part of the work, working on the programme and on its interpretation. At the meeting held on December 5, 1904, he declared that they had two alternative ways: either to agree immediately to form a temporary committee for the establishment of the party and undertake in writing to form the party or to part. After a brief discussion, the participants adopted Ante's proposal to form the party and the temporary committee. At the meeting of the committee of December 22, in the presence of several newly elected members, the programme of the Croatian People's Peasant Party was adopted; at the meeting of January 9, 1905 all the participants signed the programme and made the decision to organize the party following the adopted temporary programme. As temporary president, Radić developed the action of organizing the party; on parliamentary by-elections he ran as candidate for the Petrinja constituency, but was defeated, obtaining only 79 votes. In the meantime the temporary board of the Party published a booklet entitled "The Croatian People's Peasant Party". Besides an address to the reader, the booklet included an introduction, the programme and an appendix. The first part of the introduction (The Main Ideas of the Croatian People's Peasant Party) explains why the Party was called Croatian, Peasant and People's; the second part presents the main demands of the party (general and special), while the third part deals with the methods the Party was to adopt in its activity. The administration did not like the programme of the Party and the State Prosecution confiscated the whole edition. However, Radić succeeded in convincing the Court that such a

sentence was untenable and the court decided to annul the former sentence. The confiscation of the programme was only the beginning of minor and major persecutions of the organizers of the Party, of various fines, of interference with the meetings of Party followers and with the carrying out of the organization. However, nothing could stop the organization of the new Party, led by its dynamic temporary president. The first annual congress of the Party was held in Zagreb on September 17 and 18, 1905; the Congress adopted the programme of the Party and elected its main board, on the condition that it may be subject to subsequent changes. On its meeting which followed immediately after the congress, the board elected the managing board of the Party with Stjepan Radić as president.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

2

Z A G R E B
1972

UREDNIČKI ODBOR

Ljubo BOBAN, Ljubiša DOKLESTIĆ, Ivan KAMPUŠ, Hrvoje MATKOVIĆ,
Gordana VLAJČIĆ

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

IVAN KAMPUŠ

Izdavač:
Sveučilište u Zagrebu
Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, Đ. Salaja br. 3

Za izdavača:
Prof. dr Ljubo Boban

Prijevod:
Vera Andrassy, dr Mladen Engelsfeld (engleski)

Lektor:
Dr Josip Vončina

Korektor:
Ljerka Mlinar

Za sadržaj priloga odgovara autor